
विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

पुणे विद्यापीठ
राष्ट्रीय सेवा योजना
शिबिर आयोजन मार्गदर्शिका

डॉ. शाकेरा इनामदार

कार्यक्रम समन्वयक
पुणे विद्यापीठ, पुणे.

डॉ. प्रभाकर घोडके

रासेयो कार्यक्रम जिल्हा समन्वयक (पुणे उत्तर)
एच.व्ही. देसाई महाविद्यालय, पुणे २

डॉ. भगवान माळी

रासेयो कार्यक्रम जिल्हा समन्वयक (पुणे दक्षिण)
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती.

डॉ. डी.सी. पवार

रासेयो कार्यक्रम जिल्हा समन्वयक (अहमदनगर)
बी.एस.टी. महाविद्यालय, संगमनेर अहमदनगर.

प्रा. एस.टी. घुले

रासेयो कार्यक्रम जिल्हा समन्वयक (नाशिक)
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, नाशिक.

शुभसंदेश

शाश्वत सर्वांगीण ग्रामीण विकासासाठी रासेयो स्वयंसेवक !

इ.स. १९६९ साली महात्मा गांधीजींच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त त्यांच्या विचारांची प्रेरणा केंद्रस्थानी ठेऊन युवकांना समाज व देशकार्यात सहभागी करण्यासाठी राष्ट्रीय सेवा योजनेची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रनिर्माणाची जाणीव विद्यार्थीदशेत विद्यार्थ्यांत व्हावी व त्यांनी आपल्या कल्पकतेने राष्ट्र उभारणीसाठी हातभार लावावा या हेतूने रा.से.यो. ही युवकांना प्रेरणा देणारी एक चळवळ आहे.

भारत देश हा गावामध्ये वसलेला असून प्रगतीच्या वाटा शहरापासून गावापर्यंत पोहोचविण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घ्यावा हा समाजनिर्मितीचा हेतू या शिबिरकाळात त्यांच्यावर बिंबविला जातो. आपल्या शिक्षणाचे योगदान ग्रामीण जनतेला व्हावे ज्यांच्यापर्यंत विकासाची गंगा पोहोचलेली नाही त्यांना विकासाच्या योजनेची माहिती करून द्यावी, श्रमदानाच्या माध्यमातून भरीव काम करावीत व प्रबोधनातून जनसमाज निर्मिती करावी इ. हेतू विद्यार्थ्यांच्या माध्यमातून रा.से.यो. सातत्याने पूर्ण करित आहे.

रा.से.यो. अंतर्गत वर्षभर चालणारे नियमित कार्यक्रम व ग्रामीण जीवन शहरी विद्यार्थ्यांना अनुभवता यावे व ग्रामीण विकासासाठी या युवकांमध्ये जनजागृती निर्माण व्हावी या हेतूने विशेष श्रमसंस्कार शिबिर दत्तक खेड्यामध्ये आयोजित केले जाते. या काळामध्ये शहरे व खेडी यांच्यात वैचारिक आदान-प्रदान व्हावे म्हणून विशेष शिबिर हा उपक्रम अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

विद्यापीठात शाश्वत व सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास; शिक्षण हक्क कायदा जनजागृती, मानव विकास सर्वेक्षण, नैसर्गिक संसाधने व संवर्धन, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक स्थळ जपवणूक व इतिहास लेखन, महिला

— विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका —

जनजागृती, सबलीकरण व सक्षमीकरण. गावाचा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा व पूर्व नियोजन सामाजिक बदल व गांधी विचार इत्यादी विषयांवर उपक्रम राबवून शाश्वत ग्रामीण विकासाची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करित आहोत.

या शिबिरांद्वारे आपण सर्वजण ग्रामीण विकासाला सकारात्मक दृष्टीने सामोरे जाल असा विश्वास वाटतो.

डॉ. संजय चहांदे
कुलगुरू, पुणे विद्यापीठ, पुणे

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

भारत सरकार
युवा कार्य एवं खेल मंत्रालय
राष्ट्रीय सेवा योजना, क्षेत्रीय केन्द्र पुणे
(महाराष्ट्र एवं गोवा)

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF YOUTH AFFAIRS & SPORTS
NATIONAL SERVICE SCHEME
REGIONAL CENTRE, PUNE
(MAHARASHTRA & GOA)

Madhav S. Jambhule
Asst. Programme Adviser

Message

National Service Scheme cell of Pune University Pune has organized various innovative Programme like Sustainable integrated Rural Development, Right to education, Human development index, Village history writing and conservation & natural, resources & heritage, Women empowerment, Anti female foeficid, distar management, Value education & Ghandian thoughts etc. which are really Important & positive contribution towards Nature & community for Sustainable Development.

I am Very Happy to know that NSS cell Pune University is brining out Publication on Guidelines for special camping Programme specially emphasizing the Implementation of Sustainable over all rural Development in the Adopted Areas. I am sure that this publication will help all NSS Units, NSS Programme officers & Volunteers to implement the concept of Sustainable integrated Rural Development thought NSS actives.

I convey my best wish to Dr. (Mrs.) Shakira Inamdar, NSS Programme Coordinator & her associated with NSS activities & this publication. I express my sincere appreciation for all new ideas initiated & implemented by NSS cell Pune University .

With best wishes.

(Madhav S. Jambhule)

महाराष्ट्र शासन

उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, मंत्रालय कक्ष
एल्फिन्स्टन तंत्र विद्यालय परिसर,
३ महापालिका मार्ग धोबी तलाव,
मुंबई

शुभ संदेश

राष्ट्रीय सेवा योजना ही नियमित कार्यक्रम व विशेष शिबिर यावर आधारित असल्याचे आपणांस ज्ञात आहेच. 'रासेयोची शिबिरे' ही या योजनेचा गाभा आहे आणि म्हणूनच विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास होत असतानाच आणि शाश्वत सर्वांगीण ग्रामविकासाकरिता शिबिरांचे आयोजन हे अतिशय नेटके, सुस्पष्ट असावे लागते.

मा. कुलगुरू यांच्या आदेशान्वये पुणे विद्यापीठाच्या रासेयोची 'विशेष श्रमसंस्कार शिबिरा' करिता नियोजन पुस्तिका तयार केली आहे. रासेयोच्या माध्यमातून नवनवीन ग्रामीण विकासाच्या अनेक योजना लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम शिबिर काळात होते. ग्रामीण विकास होण्यासाठी ही शिबिरे अत्यंत लाभदायक ठरत आहेत. शिबिरांच्या आयोजनासाठी या पुस्तिकेचा उपयोग होईल अशी खात्री आहे. विद्यार्थी व प्राध्यापकांना प्रोत्साहन मिळावे.

डॉ. प्रमोद पाब्रेकर

राज्यसंपर्क/विशेष कार्यकारी अधिकारी

महाराष्ट्र राज्य

संपादकीय

शाश्वत व सर्वांगीण ग्रामीण विकासासाठी

रा.से.यो. २४ सप्टेंबर १९६९ रोजी महात्मा गांधी जन्म शताब्दी वर्षानिमित्त राष्ट्रीय सेवा योजना स्थापना केंद्र सरकारने केल्यापासून आजतागायत सातत्याने राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या विविध उपक्रमातून देशातील ग्रामीण विकासाला हातभार लावला आहे. श्रमसंस्कार शिबिराद्वारे गावांमधून स्वच्छता, वृक्षारोपण, रस्तादुरुस्ती, पथनाट्याद्वारे जनजागृती प्रबोधन असे अनेक विविध उपक्रम उत्कृष्ट पद्धतीने राबविले आहेत. महाविद्यालयीन जीवनामध्ये विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून आणतानाच त्यांच्यामध्ये सामाजिक भान निर्माण करून समाज विकासामध्ये त्यांना सहभागी करून घेण्याचे काम राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या माध्यमातून झाले आहे. शिक्षण आणि समाज एकत्र आणण्याचा हेतू काही अंशी या निमित्ताने साधला जात आहे. रासेयोजनेमध्ये दोन पद्धतीने काम होते. एक महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थ्यांच्या विविध गुणांना वाव देत श्रमाचे महत्त्व त्यांना पाहावे या हेतूने नियमित कार्यक्रमाचे स्वरूप असते तर शिबिरांमधून विद्यार्थ्यांमधील विविध कलागुणांच्या मदतीने ग्रामीण भागात जनजागृती व श्रमदानाच्या माध्यमातून ग्राम विकासाच्या कामात भरीव काम उभे करणे हे विशेष शिबिरांमधून काम होत असते. शिबिर हे राष्ट्रीय सेवा योजनेचा मुख्य गाभा आहे. शिबिर काळात युवकांमधील नेतृत्व गुण, साहित्यिक गुण, सांघिक व खिलाडू वृत्ती वृद्धिंगत करणे, त्यांच्यामध्ये दडलेल्या सुप्त गुणांचा शोध घेऊन सर्वगुण संपन्न युवक तयार केला जातो. राष्ट्रासाठी सुदृढ युवक व सुजाण नागरिक तयार होण्यासाठी योग्य व पोषक वातावरण या शिबिरांमध्ये निश्चितपणे असते.

दत्तक गाव व तेथील समस्या सोडविण्यासाठी शासकीय योजनांचा प्रचार व प्रसार या शिबिराच्या दरम्यान होत आहे. शिबिरा दरम्यान गड, मंदिर, दुर्ग संवर्धन, इतिहास लेखन, पायाभूत सुविधा व सेवांचा नकाशा इत्यादी.

त्याचबरोबर शिक्षण हक्क कायदा जन-जागृती शैक्षणिक माहिती संकलन, शिक्षण सामाजिक विकास, शाळा बाह्य बालमजूर व वंचित मुलांचे सर्वेक्षण, गावाचा इतिहास, नैसर्गिक संसाधने, ऐतिहासिक वास्तू, देवळे, किल्ले यांचे माहिती संकलन, मानव विकास सर्वेक्षणामध्ये कुटुंब सर्वेक्षण, आरोग्य सुविधा या क्षेत्राची माहिती - व आराखडे, महिला जनजागृती, अभियान, स्त्री-भ्रूणहत्या विरोधी उपक्रम गाव आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा व पूर्व नियोजन (RRC), स्थापन करणे, (AIDS/HIV) जनजागृती व मूल्यशिक्षण कार्यक्रम, गांधी विचार चर्चा, इत्यादी विषयास अनुसरून या विद्यार्थ्यांबरोबर ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचविले जाते. आणि विविध समस्यांचे सर्वेक्षण करून अहवाल सादर केल्यास त्याचा समाज व शासनाला उपयोग होईल असे महत्त्वपूर्ण कार्य आपणास करावयाचे आहे. त्या कार्यास ही पुस्तिका मार्गदर्शक ठरेल. या शिबिराच्या माध्यमातून स्वयंसेवकांचा व्यक्तिमत्त्व विकास शिक्षण व समाज यामधील दरी कमी करण्याचा आपण सदैव करित असता.

भारताला आगळा वेगळा असा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. हा देश विविधतेने नटलेला, नैसर्गिक संपदानी सजलेला तसेच ऐतिहासिक वास्तूनी यामध्ये किल्ले, वाडे, महाल, मंदिरे हे सर्व येथील ऐतिहासिक परंपरेची दाखले देत आहेत. त्यासाठी रासेयो ही एक अशी योजना आहे की, यामुळे महाविद्यालयीन युवक-युवती समाज, खेडे शिक्षण यांना जोडणारा दुवा आहे.

आजचा युवक उद्याचा भारताचा आदर्श व सक्षम नागरिक बनवण्यासाठी, अतिशय संवेदनशील, जागरूक, व्यवहारदक्ष असा असल्यामुळे रासेयोचा युवक यासाठी प्रत्येक वर्षी नियमित व विशेष शिबिराच्या माध्यमातून सामाजिक कार्यात युवकांना श्रमदान, बौद्धिक मार्गदर्शन व रासेयोस शैक्षणिक अधिष्ठान प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने या सात दिवसात विविध उपक्रम राबविले जातात. त्यावेळी त्या गावांशी त्या महाविद्यालयातील युवकांचे एक नाते, सामाजिक बांधिलकी जोडली जाते, कारण त्या गावाची सामाजिक, सांस्कृतिक

परंपरा, जैवविविधता, राहणीमान व जवळ असलेले ऐतिहासिक वास्तुचे अभ्यास तेथील शैक्षणिक, आरोग्य, आहार त्याच्याशी जवळचा संबंध, नाते जोडण्यासाठी शिबिराकाळात संधी मिळते.

महाराष्ट्र विविधतेने नटलेला असून उत्पादन क्षेत्रात किंवा कृषी क्षेत्रापेक्षाही पर्यटन क्षेत्रात जास्तीत जास्त रोजगार पुरवत आहे. महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक गड, किल्ले, दुर्ग, प्राचीन लेणी, सागरी पर्यटन पाहण्यासाठी देश-विदेशातून येणाऱ्या पर्यटकांचा ओघही वाढत आहे. देशाची व महाराष्ट्राच्या संस्कृतीची जगाला ओळख करून देण्याची हीच खरी संधी आहे.

देशाला स्वातंत्र्य मिळून ६४ वर्षे झाली तरी आज ग्रामीण भागाची परिस्थिती अत्यंत दयनीय अशी आहे. आपण भारताविषयी आर्थिक महासत्ता होईल या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करत असल्या तरी हा विकास खेड्यांपर्यंत पोहोचला आहे काय? पोहोचला नाही तर त्या मागची कारणे शोधून ग्रामीण भाग विकासाचा प्रवाहात आणणे आजचा युवकाची महत्त्वाचे कर्तव्य आहे. तरच आपण विकासाकडे वाटचाल करित आहोत असे म्हणता येईल.

अनेक व्यावसायिभिमुख लोक व्यक्तिगत प्रगतीसाठी उपयोग करून घेत आहेत. यामध्ये तेथील युवकांना रोजगाराचे गाजर दाखविले जाते. प्रत्यक्षात हातात काहीच नसते. अशा वेळेला रासेयोच्या माध्यमातून त्या-त्या भागातील कारागिरांना, व्यावसायिकांना तेथील ग्रामस्थ महिला, तरूणांना सध्या पर्यटन व्यवसायाच्या माध्यमातून आर्थिक समृद्ध प्राप्त होण्याची संधी मिळणार आहे. महाराष्ट्रात प्रत्येक जिल्ह्यात एक-दोन पर्यटन स्थळ म्हणून विकसित करण्याची घोषणा करण्यात आली आहे. त्या पार्श्वभूमीवर तरूण व महिलांनी एक संधी म्हणून पर्यटन उद्योगाकडे पाहिल्यास सुशिक्षित बेरोजगारांना व नोकरीच्या शोधात भटकणाऱ्यांना करिअर आणि गुंतवणुकीचा मार्ग निश्चित दिसेल.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

काही विद्यापीठांनी पर्यटन व प्रवास पदविका अभ्यासक्रम सुरु केला आहे. यामध्ये पर्यटन व्यवसायासाठी आवश्यक सर्व बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. परंतु असे शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. शिबिर यशस्वीपणे राबवून आजच्या नव तरूणांना अशा अनेक उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना जीवनात मार्गदर्शन करण्यास रासेयोजना अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असल्याचे लक्षात येते.

डॉ. शाकेरा इनामदार

कार्यक्रम समन्वयक

राष्ट्रीय सेवा योजना,

पुणे विद्यापीठ, पुणे

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१	शिबिर कार्यक्रम पत्रिका	१
२	विशेष श्रमसंस्कार शिबिराची मार्गदर्शक तत्त्वे	३
३	कार्यक्रम अधिकारी व त्यांची कर्तव्ये	८
४	शिबिर पूर्वतयारी	११
५	शिबिरातील नियम	२०
६	शिबिराचे नियोजन	२७
७	शिबिराची दिनचर्या	३१
८	शिबिरातील उपक्रमांविषयी सविस्तर माहिती	३३
९	खर्चाचा विनियोग	४५
१०	प्रमाणपत्र व अर्ज नमुना	५१
११	प्राथमिक सर्वेक्षण	६७
१२	ग्राम विकास सर्वेक्षण	८१
१३	ग्राम विकासासाठी शासकीय योजना	८४
१४	केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध योजना	८८
१५	किराणा मालाची यादी	१०३
१६	प्रतिज्ञापत्र	१०४
१७	गीत	१०५

शिबिर कार्यक्रम पत्रिका

श्रमसंस्कार शिबिरामध्ये पुढीलप्रमाणे उपक्रम राबवावेत.

१	पहिला दिवस	शाश्वत व सर्वांगीण ग्रामविकास आराखडा शाळा, अंगणवाडी, आरोग्य केंद्र, स्वस्त धान्य दुकान, ग्राम पंचायत ऑफीस, सार्वजनिक शौचालय, पाणीपुरवठा यांबाबत पायाभूत सुविधा व सेवांचा नकाशा.
२	दुसरा दिवस	शिक्षण हक्क कायदा जनजागृती शैक्षणिक माहिती संकलन, शिक्षण आराखडा, उच्च शिक्षणाचे सर्वेक्षण, शाळाबाह्य बालमजूर व वंचित मुलांचे सर्वेक्षण.
३	तिसरा दिवस	गावचा इतिहास, नैसर्गिक संसाधन, ऐतिहासिक वास्तू, देवळे, किळे यांचे माहिती संकलन.
४	चौथा दिवस	मानव विकास सर्वेक्षण कुटुंब सर्वेक्षण, आरोग्य सुविधा या क्षेत्राचे माहिती व आराखडे, सामाजिक व आर्थिक सर्वेक्षण.
५	पाचवा दिवस	महिला जनजागृती, सबलीकरण व सक्षमीकरण 'लेक लाडकी' अभियान, स्त्री-भुणहत्या विरोधी उपक्रम, सर्वेक्षण.
६	सहावा दिवस	गावाचा आपत्ती व्यवस्थापन आराखडा व पूर्व नियोजन मानवनिर्मित आपत्तीचे निर्बंध व उपायनियोजन
७	सातवा दिवस	सामाजिक बदल व गांधी विचार

आरोग्य शिबिर, रक्तदान शिबिर, शेतकरी मेळावा, महिला जनजागृती व बचत गट मेळावा, युवा बचत गट व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन, पर्यावरण जनजागृती, व्यसनमुक्ती रॅली, सेंद्रीय शेती व लघुउद्योग मार्गदर्शन याप्रकारे वरील उपक्रम शिबिर कालावधीत राबवावेत व त्याचा अहवाल व फोटो रासेयो कार्यालयास सादर करावेत ही विनंती.

उपक्रम/ कार्यक्रम खालीलप्रमाणे व्हिडीओ क्लिपमध्ये पाठवावे.

१. विशेष शिबिरामधील चित्रीकरण
२. नियमित उपक्रम चित्रीकरण
३. उत्कृष्ट उपक्रम, कार्यक्रम, रॅली, मेळावा संबंधीचे चित्रीकरण
४. संक्षिप्त भाषण चित्रीकरण- कुलगुरू, स्वातंत्रसैनिक, सामाजिक कार्यकर्ते, कामगार, सरकारी ऑफीसर, इत्यादीचे
५. नविन उपक्रम चित्रीकरण
६. उल्लेखनीय उपक्रम होण्यापूर्वी व झाल्यानंतरचा परिणाम
७. संक्षिप्त चित्रीकरण- वर्तमानपत्रातील बातम्या प्रस्ताव, जर्नलर्स, फोटो, प्रमाणपत्र इत्यादी
८. दूरदर्शनवरील बातम्यांतील संभाषण
९. संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान, तंटामुक्ती या उपक्रमातील सहभाग चित्रीकरण
१०. माजी विद्यार्थी यादी त्यांची मते
११. सरकारी, निमसरकारी संघटना यांचेशी केलेले नवीन करार/उपक्रम
१२. आपल्याकडून न संपादित केलेली परंतु सुस्पष्ट आणि चांगली चित्रफीत ७ ते १० मेगाफिक्सल, शक्यतो प्रोफेशनल कॅमेरा हे सर्व चांगल्या CD फॉरमेट मध्ये किंवा पेन ड्राइव्हमध्ये आपणांकडून अपेक्षित आहे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिराची मार्गदर्शक तत्वे

शिबिर हा राष्ट्रीय सेवा योजनेचा आत्मा असल्यामुळे शिबिराचे नियोजन, आयोजन व यशस्वीरित्या पूर्तता हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. शिबिर हा राष्ट्रीय सेवा योजनेचा अविभाज्य घटक आहे. या शिबिरात युवकांसाठी खूप चांगल्या प्रकारची संधी आहे कारण यामध्ये विद्यार्थ्यांना एकत्र राहणे, एकमेकांच्या अनुभवाची देवाण-घेवाण करणे, सतत सामाजिक गोष्टींच्या चर्चेद्वारे विचार-विनिमय करणे, सामाजिक प्रश्नांची चर्चा करून ते प्रश्न, समस्या, अडचणी यावर उपाय शोधण्यासाठी प्रयत्न करणे.

१. शिबिराचा उद्देश :

विशेष शिबिर देशपातळीवरील विविध प्रगतीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असणाऱ्या विषयाचा गावपातळीवर अवलंब होण्यासाठी केला जातो. आजपर्यंत विशेष शिबिराच्या माध्यमातून युवक व खेड्यांचा विकास, 'बलशाली भारतासाठी सुदृढ युवक', 'राष्ट्रीय एकात्मता व सामाजिक एकात्मता यामध्ये युवकांचा सहभाग', 'साक्षरता व युवक', 'खेड्याच्या पुनर्बांधणीत युवकांचा सहभाग' परंतु आता 'निर्मल ग्राम स्वच्छता अभियान व युवक', 'चिरकालीन प्रगतीसाठी युवक' यामध्ये सी.सी.टी., पाणी व्यवस्थापन व नियोजन, नापीक जमीन व्यवस्थापन, वृक्षारोपण, बंधारे बांधणे, एड्स जनजागृती, इत्यादी संकल्पना राबविल्या आहेत. केंद्र सरकारने या वर्षीसाठी दिलेल्या संकल्पना २००९-२०१० या शैक्षणिक वर्षासाठी राष्ट्रीय सेवा योजनेमार्फत पुढील विषय प्राध्यापकांनी शिबिर कालावधीमध्ये हाती घ्यावेत.

- १ पर्यावरण, नैसर्गिक संसाधने, संवर्धन, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक स्थळ जपवणूक.
- २ आरोग्य, सामाजिक व वैचारिक स्वच्छता.
- ३ सर्वांगीण ग्रामीण विकास, (समर्थ भारत अभियान)
- ४ साक्षरता, कायदा जागृती

५ आपत्ती व्यवस्थापन

राष्ट्रीय सेवा योजनेत असलेल्या संख्येच्या ५०% स्वयंसेवक विशेष शिबिरात सहभागी होतात व इतक्या मोठ्या प्रमाणात असणाऱ्या या युवकांच्या माध्यमातून फार मोठ्या प्रमाणात दर्जेदार व उत्कृष्ट असे काम उभे राहू शकते.

२ शिबिर कालावधी :

शिबिराचा कालावधी या वर्षापासून सात दिवस इतका केला आहे म्हणजे प्रत्यक्ष काम सात दिवस असणे गरजेचे आहे. यामध्ये जाण्याचा व येण्याचा दिवस गृहित धरू नये म्हणजे नियोजित काम पूर्ण होऊ शकेल.

३ शिबिरात राहण्याची सोय :

शिबिरामध्ये राहण्याची सोय ही शाळा, पंचायतीच्या खोल्या अथवा सुरक्षित जागा असावी. शिबिर महाविद्यालय किंवा जवळपास घेऊ नये. शिबिर हे दत्तक खेड्यात असावे.

४ शिबिरात जेवण्याची साये :

- १ जेवण रुचकर, चवदार, साधे सर्व जीवनसत्त्वयुक्त असावे.
- २ जेवणात स्थानिक पदार्थ कडधान्ये, भाजीपाला यापासून बनविलेले असावे.
- ३ जेवण किंवा पदार्थ ठरविताना स्वयंसेवकांचा सहभाग असावा.
- ४ जेवण तयार करताना स्वयंसेवकांना गटागटाने समाविष्ट करावे.
- ५ जेवण करीत असताना किंवा किराणा घेताना स्थानिकलोकांचे सहकार्य व सहभाग घ्यावा म्हणजे लोकसहभाग वाढून शिबिराचे उद्दिष्ट पूर्ण होण्यास मदत होईल.

५ शिबिराची कामे/ उपक्रम :

- १ दत्तक गावाच्या गरजेनुसार व लोकांच्या आवश्यकतेनुसार व सहभागाने उपक्रम राबवावेत.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- २ उपक्रम/कामे आपल्याला दिलेल्या मार्गदर्शिकेप्रमाणेच घ्यावीत.
- ३ ठराविक व योग्य कामे दिलेल्या कालावधीत कामे पूर्ण करावीत.
- ४ दत्तक गावाला पूरक नसणारी कामे हाती घेऊ नयेत.
- ५ उपक्रमात व कामात ग्रामस्थांचा, महिलांचा, शालेय मुलांचा सहभाग असणे गरजेचे आहे.

६ शिबिरात स्थानिक लोकांचा सहभाग :

- १ उपक्रमात व शिबिर कामात स्थानिक लोकांचा सहभाग असणे व तो सहभाग वाढणे अत्यंत गरजेचे आहे.
- २ उपक्रम व काम ही त्यांच्या उपयोगाची आहेत व ती सातत्याने पुढे चालू ठेवण्यासाठी महत्त्वाची आहे.
- ३ स्वयंसेवकांना हे काम करण्यासाठी येथे आणले आहे व त्याचा त्यांना फायदा होणार आहे असे समज स्थानिक लोकांचा होऊ देऊ नका.
- ४ हे विद्यार्थी स्वतः अभ्यासक्रम सांभाळून राष्ट्रीय सेवा योजनांमध्ये सेवाभावी काम करतात याची जाण करून द्या.
- ५ अशा ग्रामीण विकासकामात ग्रामस्थांचा सहभाग वाढविल्यास त्यांचा व खेड्याचा विकास तर होईलच परंतु त्याचबरोबर सुरु केलेले उपक्रम सातत्याने सुरु राहतील.

७ शिबिरातील कार्यक्रम :

- १ शिबिरातील दिनचर्या ही ग्रामीण भागाशी मिळती-जुळती व स्वयंसेवकांच्या दृष्टीने हितकारक असावी. त्यामुळे शिबिरात शिस्त व सक्रिय सहभाग राहिल.
- २ विशेष शिबिर हे ग्रामस्थांशी सुसंवाद व त्यांच्यामधून अनेकविध गोष्टींचा अभ्यास करण्यासाठी असते. ते मजा करण्यासाठी किंवा सहल आहे असे समजू नये.
- ३ शिबिरामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे उपक्रम राबिवले गेले पाहिजेत. गटागटाद्वारे अनेक उपक्रम स्वयंसेवकांमार्फत ग्रामस्थ एकरूप होण्याच्या

दृष्टीने हाती घ्यावीत म्हणजे गावाचा सर्वांगीण अभ्यास, कामे पूर्ण होण्यास उपयोग होईल.

- ४ श्रमदान, सांस्कृतिक, बौद्धिक कार्यक्रमांद्वारे स्वयंसेवक व ग्रामस्थांना एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न करावा. यामध्ये
- अ) **श्रमदान** : यामध्ये संडासासाठी खड्डे खोदणे, सी.सी.टी.साठी चर खोदणे, रस्तादुरुस्ती, झाडे लावणे व गावाच्या गरजेनुसार नियोजन करावे. - ५ तास.
- ब) **बौद्धिक सत्र** : विविध विषयावर चर्चासत्र, व्याख्याने गटचर्चा, निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, बौद्धिक खेळ, वाद-विवाद स्पर्धा या माध्यमातून आरोग्य, राष्ट्रीय एकात्मता, सामाजिक मूल्यांचा जहास यामध्ये व्यसनाधिनता, हुंडा घेणे पध्दत, भ्रष्टाचार, अंधश्रद्धा, सामाजिक व राष्ट्रीय जबाबदारी, बचतगटाची आवश्यकता, आधुनिक शेतकी तंत्रज्ञान अशा विषयांचा समावेश करावा. - २ तास.
- क) **सांस्कृतिक कार्यक्रम** : यामध्ये पारंपरिक देशभक्तीपर लोककला, स्थानिक कलाकारांचा समावेश करावा. पथनाट्य, भजन, कीर्तन, प्रवचन, जात्यांवरील गाणी, उखाणे, शेतकरी गाण्यांचा समावेश असावा. - दीड तास.
- ड) ग्रामीण विकास उपक्रमात स्वयंसेवकांचा सहभाग होण्यासाठी शिबिर काळात शासकीय योजना, त्याचा लाभ, प्रौढ साक्षरता, सर्व शिक्षा अभियान, निर्मलग्राम अभियान, इंदिरा आवास योजना, शेतकऱ्यांसाठी विविध योजना, सामाजिक वनीकरण, पाणी माती साठवणूक, दुग्धव्यवसाय, आपत्ती व्यवस्थापन, स्थानिक आपत्तींचा आढावा व उपाय योजना, विजेच्या समस्येवर अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतांचे उपयोग, हरित ऊर्जा उपक्रम, ऐतिहासिक वास्तूंचे जतन व इतिहास लेखन, सांस्कृतिक व

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

ऐतिहासिक वसा व त्यांची जपवणूक करणे, आर्थिक व तंत्रज्ञान प्रगतीचा अभ्यास हा या शिबिर काळाच्या दरम्यान झाला पाहिजे. अशा उपक्रमाचे फोटो, माहितीपट तयार करावेत.

कार्यक्रम अधिकारी व त्यांची कर्तव्ये

राष्ट्रीय सेवा योजनेची मूल्ये, तत्त्वज्ञान व उद्दिष्टे या गोष्टी कार्यक्रम अधिकार्यांनी स्वयंसेवकांना समजावून सांगितल्या पाहिजेत. कार्यक्रम अधिकार्यांनी स्वयंसेवकांमार्फत राष्ट्रीय सेवा योजना उपक्रमाची आखणी करणे, कार्यान्वयित करणे व या उपक्रमांचे मूल्यांकन करणे यासाठी स्वयंसेवकांना दिशा व मार्गदर्शन करावे. राष्ट्रीय सेवा योजनेत कार्यक्रम अधिकारी याला उत्तम शिक्षक, संयोजक, समन्वयक, निरीक्षक, प्रशासक, जनसंपर्क अधिकारी व सामाजिक बांधिलकीची जाण या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात.

शिक्षक :

- १ राष्ट्रीय सेवा योजना स्वयंसेवकांना या सामाजिक सेवांबाबत प्रबोधनाचा वर्ग घेऊन माहिती द्यावी.
- २ राष्ट्रीय सेवा योजनेची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी योग्य पध्दती व कौशल्ये अवगत करण्यासाठी त्यांना मार्गदर्शन करा.
- ३ भेटी, बैठका, बातम्या, चर्चा, कार्यशाळा या माध्यमातून सामाजिक सेवा यासाठी शिक्षक, स्वयंसेवकांना प्रोत्साहित करा.
- ४ राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या उपक्रमात व कार्यक्रमात प्रत्यक्षपणे शैक्षणिक अभ्यासक्रमांचा समावेश असावा.
- ५ दैनंदिन महाविद्यालय आवारात व कार्यक्रमात सेवांचा अवलंब कसा करावा या प्रात्यक्षिक व कृतीमधून स्वयंसेवकांना मार्गदर्शन करावे.
- ६ शिस्त, क्षमा व कर्तव्य याचा संयोग व त्याचा अवलंब करावा.

संयोजक :

- १ राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कामात विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देऊन मार्गदर्शन करून योजनेत सहभागी करून घ्यावे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- २ महाविद्यालयातील शिक्षक, विद्यार्थी व इतरांना याबद्दल सविस्तर माहिती देऊन या योजनेबद्दल जनजागृती करावी.
- ३ शासकीय, निमशासकीय, स्वयंसेवी सामाजिक कार्य सहयोगी संस्था यांची नोंद करावी.
- ४ उपयुक्तता व शक्यता व गरजेनुसार सामाजिक उपक्रमांची निवड करावी.

समन्वयक :

- १ विद्यार्थ्यांची क्षमता व सामाजिक गरज यानुसार योजनाचे उपक्रम राबवावेत.
- २ महाविद्यालयात उपलब्ध असलेल्या शिक्षक, त्यांचे ज्ञान व कौशल्ये यांचा योजनाचे उपक्रम राबवण्यासाठी समावेश करून घ्यावा.
- ३ शासकीय, निमशासकीय, स्वयंसेवी, कल्याणकारी सेवा योजना, संस्था, स्रोताचे उपक्रम यशस्वी करण्याकरिता मदत व सहभाग करून घ्यावा.

निरीक्षक :

- १ स्वयंसेवकांना त्यांचे कार्य कसे करावे? याचे शिक्षण कसे घ्यावे? यासाठी मदत करावी.
- २ स्वयंसेवकांच्या क्षमतेनुसार व कौशल्यानुसार इच्छित कार्यपूर्ततेसाठी मार्गदर्शन करावे.
- ३ समस्यांमध्ये आपले कौशल्य व बुद्धिमत्ता पणाला लावून त्या सोडविण्याचा प्रयत्न करावा.

व्यवस्थापक :

- १ प्राचार्य, सल्लागार समिती व विद्यापीठाचे कार्यक्रम समन्वयक यांना आपल्या एककात होणाऱ्या उपक्रमाची सतत माहिती द्यावी.
- २ दैनंदिन कार्यक्रमाचे प्रयोजन व नियोजन करावे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- ३ नियमित संपर्क/पत्रव्यवहार साधला पाहिजे.
- ४ नियमित कार्यक्रम, सहभागी विद्यार्थ्यांचा अहवाल ठेवावा.
- ५ वेळोवेळी होणाऱ्या कार्यक्रमांचा विकास/प्रगती अहवाल महाविद्यालयात व विद्यापीठास पाठवून घ्यावा.
- ६ लेखे व खरेदीची नोंद नियमित ठेवावी.
- ७ वार्षिक, उपक्रमाचे नियोजनाचा आराखडा तयार करावा.

शिबिर यशस्वी होण्यासाठी वेळेचे काटेकोरपणे पालन होणे आवश्यक असते. प्रत्येक गोष्ट, कृती व उपक्रम वेळेत व्हावे.

राष्ट्रीय सेवा योजनेचे जनसंपर्क अधिकारी :

- १ राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या उपक्रमाची/कार्यक्रमाची माहिती वर्तमानपत्र, रेडीओ, दूरदर्शन कार्यशाळा, चर्चासत्रामार्फत समाजापर्यंत पोहोचवावी.
- २ राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून समाज व विद्यार्थ्यांना प्रेरणा व प्रोत्साहन मिळाले पाहिजे.
- ३ समाजाभिमुख व सामाजिक प्रश्नाबाबत राष्ट्रीय सेवा योजने मार्फत कार्यक्रम सुरू करावेत.
- ४ समाजाला जेव्हा जेव्हा आवश्यकता असते तेव्हा स्वयंसेवकांना अडचणी/गरजा/ नियोजनात सहभागी राहण्यास दक्ष ठेवावे.
- ५ विविध समस्यांना व आपत्ती सोडवण्यासाठी स्वयंसेवकांना सक्षम करावे.
- ६ सामाजिक बांधिलकी व जाणीव स्वयंसेवकात बिंबवली पाहिजे.

शिबिर पूर्वतयारी

१ दत्तक गाव निवड :

दत्तक गाव निवडताना दोन प्रकारच्या गावांची निवड करता येते. जेथे सोयी-सुविधांचा पूर्ण अभाव आहे असे एखादे गाव किंवा जेथे सोयीसुविधांविषयी जाणीव आहे. मानसिकता बदलण्याची गरज आहे अशा पद्धतीचे गाव. शहरापासून दूरवरच्या गावापर्यंत शासकीय योजना किंवा नवीन विचार पोहोचलेले नाहीत असे एखादे गाव निवडले तर विद्यार्थ्यांची गैरसोय होते. मात्र लोक सहभाग असेल तर केलेल्या कामाचा आनंद जास्त मिळतो. ज्या गावात विद्यार्थ्यांची उत्कृष्ट सोय होऊ शकते तेथे जनजागृतीचे काम करून एकोपा, सामाजिक सलोखा, सामाजिक समता इ. विषयांबाबतीत चांगले काम करता येईल.

२ नियोजन बैठक :

‘दत्तक गाव’ संकल्पना १९६९ पासून सुरु झालेली आहे. शिबिर हा आत्मा आहे. शिबिरांसाठी निवडलेल्या गावातील सरपंच, उपसरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य, तरुण मंडळे, महिला मंडळे, महिला बचत गट, ग्रामस्थ इ. समवेत ग्रामसभा घ्यावी. या सभेमध्ये शिबिर कालावधीत केल्या जाणाऱ्या कामाचे नियोजन करावे. श्रमदानाच्या कामात ग्रामस्थांचा सहभाग कसा वाढेल याचा प्रयत्न करावा. यांचा शिबिरासाठी गाव निवडताना स्थानिक सल्लागार समितीची बैठक घ्यावी. शिबिरासाठी निवड केलेल्या गावामध्ये प्रत्यक्ष पाहणीसाठी भेट घ्यावी. शिबिरासाठी निवड करावयाच्या गावात वर्षभर कार्यक्रम घ्यावेत. त्या गावाची विद्यार्थ्यांना माहिती होईल, शक्य असल्यास गावामध्ये स्वयंसेवकाचे एक दिवसीय शिबिर घ्यावे. त्यातून ग्रामस्थ व महाविद्यालय यांच्यात ऋणानुबंध निर्माण होतील त्याचा फायदा विशेष शिबिर कालावधीत नक्की होतो.

३ निवास व्यवस्था :

शिबिर कालावधीत मुलां-मुलींसाठी निवास व्यवस्था करण्यासाठी सरपंचाशी संपर्क साधून शाळा, मंदिर, रिकाम्या खोल्या, समाज मंदिर या ठिकाणी व्यवस्था करावी. शक्य असेल तर तंबूची व्यवस्था करावी. निवास व्यवस्थेच्या ठिकाणी लाईट, पाणी व्यवस्था करून घ्यावी. पर्यायी व्यवस्था म्हणून गॅसबत्तीची सोय असावी. गावात शौचालये नसतील तर तात्पुरती शौचालय उभारणी करावी. आंगोळीसाठी तात्पुरती बाथरूमची व्यवस्था करावी. आपण मलमूत्र विसर्जनाची आरोग्यकारक पध्दतीने व्यवस्था लावणे आवश्यक आहे. या सर्व प्रश्नावर विचार करायला हवा नाहीतर लोका सांगे ब्रह्मज्ञान,.....!’ असे गावकरी आपणाला म्हणतील. आपण हागणदारी मुक्तीसाठी काम करीत असल्याने ही बाब विशेषत्वाने ध्यानात घेणे आवश्यक आहे.

४ किराणा साहित्य :

गावात दुकान नसेल तर सर्व साहित्य बरोबर असणे आवश्यक आहे. किराणा साहित्याची पूर्ण यादी तयार करून साहित्य खरेदी करावे. भाजीपाला यादी करून त्याप्रमाणे साहित्य घ्यावे.

५ शिबिर पूर्व स्वयंसेवकांची बैठक :

शिबिरातील कार्यक्रमावर चर्चा करावी. कामांची स्वयंसेवकांमध्ये विभागणी करावी. कामासाठी वेगवेगळे गट तयार करावेत. या गटांमध्ये समन्वय असणे आवश्यक आहे. शिबिरापूर्वी गट तयार करावेत. यशस्वी शिबिरासाठी नियम सर्वांनी चर्चा करून नियम बनवणे व त्याची अंलंबजावणी करणे. शिबिरापूर्वी बैठक घेऊन त्यामध्ये नियम तयार करणे. नियम बनविण्यासाठी वेळ देऊन चर्चा करावी व सर्वांनी मिळून नियम बनवावेत. व ही नियमावली का करतो? (ground rules) याविषयी चर्चा करावी. सर्व संमतीने नियम पूर्ण करावेत. वेळेवर कार्यक्रम घेतल्यास शिबिर यशस्वी होते, त्यामुळे वेळेचे बंधन पाळा. गावातील सर्व गोष्टींची स्वयंसेवकांस माहिती द्या. नियमांचा तक्ता तयार करावा व तो सर्वांना दिसेल अशा ठिकाणी लावावा.

६ शिबिरासाठी लागणारे साहित्य :

शिबिरापूर्वी गाव सर्वेक्षण प्रश्नावली तयार करणे. बॅनर, ध्वज इ. सर्व साहित्य बरोबर घ्यावे. २ ते ३ टॉर्च, चार्जिंग बॅटरी, स्वयंपाकाची भांडी, सिलिंडर, शेंगडी, पिण्याच्या पाण्याची भांडी, सतरंजी, कागदपत्रांसाठी कुलूप असलेली पेटी किंवा सुटकेस, टेबल, खुर्च्या, बादल्या, मग, दोरी, टिकाव, फावडी, घमेली, खुरपी, कुदळ, सुई-दोरा, सुतळी, प्रथमोपचार पेटी (औषधे), जुनी वर्तमानपत्रे, किराणा मालाची यादी तयार करणे, भाजीपाला यादी तयार करणे, तसेच खेळाचे साहित्य बरोबर घेणे.

७ पालकांचे संमतीपत्रक भरून घ्यावे. सोबत संमतीपत्रक नमुना जोडला आहे.

शिबिर कालावधीतील व्याख्याने ही शिबिर कालावधीतील उद्दिष्टांना अनुसरून असावीत. व्याख्यांनापेक्षा गटचर्चा, पथनाट्य सादरीकरण अशा उपक्रमांवर भर द्यावा. सत्कार समारंभ टाळावेत.

शिबिर काळात स्वयंसेवकांची घ्यावयाची काळजी :

शिबिरात सहभागी झालेल्या स्वयंसेवकांची काळजी घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. कारण सात दिवसांसाठी हे स्वयंसेवक आपल्यासोबत राहणार असतात व त्याचप्राणे या शिबिरादरम्यान होणाऱ्या वेगवेगळ्या कार्यक्रमात सहभागी होणार असतात, त्यामुळे स्वयंसेवकांची शारीरिक व मानसिक स्वास्थ, आरोग्य वर्तन, सहभाग, सर्व सामाविक कार्यशीलता, सहकार्य, संघ भावना, जबाबदारीची जाणीव, शिबिरार्थी व ग्रामस्थांचा ताळमेळ याचा बारकाईने अभ्यास व त्याचबरोबर दक्षपणे पाहणी, पडताळणी करणे हे महत्त्वाचे काम कार्यक्रम अधिकाऱ्यांचे असते. निवासी शिबिरामध्ये समाविष्ट झालेली विद्यार्थी-विद्यार्थिनी यांची सर्वतोपरी काळजी घेणे अत्यंत गरजेचे असते. शिबिराचे यश हे या स्वयंसेवकांची कार्यक्षमता, सहकार्य, तडजोड व त्याचबरोबर ग्रामस्थांचे व महाविद्यालयीन प्राचार्य, सहकारी, प्राध्यापक व इतर कर्मचारी वर्ग यांच्यावर संपूर्णपणे अवलंबून असते. शिबिरात मुले व मुली असल्यामुळे दोघांची काळजी

घेत असताना मुलांमध्ये गट तट पडणार नाहीत याची काळजी घ्यावी. कोणीही जवळचा किंवा दूरचा होणार नाही हे पाहणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कार्यक्रम अधिकारी म्हणजे पालकाच्या भूमिकेतून सर्वांची काळजी घेणे गरजेचे व जरीचे आहे. सर्वांच्या बरोबरीने निःपक्षपातीपणे वर्तन ठेऊन शिबिर कालावधीत व्यवस्थापन पार पाडणे गरजेचे असते. शिबिरामध्ये सुसूत्रे व विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमतांचा विचार करून नियोजनबद्ध कार्यभार असावा यामध्ये विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या व नेतृत्वगुण संपन्न होण्याच्या दृष्टीने विचार व्हावा व त्याचा अवलंब करावा. शिबिर पूर्व तयारीत निवासव्यवस्था पाहणी करणे आवश्यक आहे व ज्यावेळी प्रत्यक्ष शिबिराला सुरुवात होते म्हणजे शिबिर ज्या दिवशी गावात जाते त्या दिवशी निवास व्यवस्था व राहण्याच्या मुलांची संख्या म्हणजे चार खोल्या किंवा मोठा हॉल किंवा शाळेच्या खोल्या असतील तर खोलीचे आकारमानाप्रमाणे मुलांचे विभाजन करावे व हे विभाजन शिबिर काळात बदलू नये म्हणजे खोली क्रमांक एक मध्ये २० मुले त्यांच्या नावाची यादी व त्यांच्यामधून एक गटप्रमुख ठरवावा. अशाप्रकारे विभाजन केल्यास कोणत्या खोलीमध्ये कोणती मुले/मुली आहेत व कोणत्याही प्रसंगी व्यक्तिगत नावानुसार आपल्याला मुले लक्षात येतात. खोलीनुरूप मुलांच्या नावाची यादी खोलीच्या दारावर व आपल्या फाईलला असावी. मुलांसाठी झोपताना हजेरी घेऊन सतत पडताळणी करणे गरजेचे असते. खोलीमध्ये असणाऱ्या पूर्वीच्या शाळेच्या वस्तू व्यवस्थित ठेऊन आपले साहित्य, सामान ठेवण्याची सूचना देणे गरजेचे असते. खोलीची दारे, खिडक्या व इतर झरोके वगैरे सुरक्षेच्या दृष्टीने पाहणे व मुलांना सांगणे आवश्यक आहे. रात्री आतील कडी लागते का नाही, नसेल तर दुरुस्ती करणे गरजेचे आहे कारण सुरक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. विजेचा बल्ब, पंखा असल्याचे पाहा व वापराबद्दलच्या योग्य सूचना द्याव्यात. निवास स्थानापासून आंघोळीची व संडासची व्यवस्था कशी व कोठे आहे हे तपासून ते लाईट-पाण्याची व्यवस्था पाहणे, रात्रीच्या वेळी कोणता धोका नसल्याचे तपासून पाहणे. रात्रीच्या वेळी एकट्याने न जाता मित्रासोबत किंवा सांगून जाणे गरजेचे असते. खोलीत

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

झोपण्यापूर्वी हजेरी घेऊन सर्वजण असल्याची खात्री करूनच दारे बंद करून घ्यावयाची सूचना देणे.

शिबिरकाळातील वेशभूषा :

शिबिराच्या वेळी स्वयंसेवकांची निवड व त्यानंतर बैठकीत शिबिरकाळातील वेशभूषेबद्दल सविस्तर सांगणे गरजेचे व महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण भागातील राहणीमान, त्यांचा पेहराव, वेशभूषा या गोष्टी लक्षात घेऊन स्वयंसेवकांना योगासने, व्यायामासाठी ट्रॅकसूट व साधी वेशभूषा असावी. हाफ पॅन्ट, फॅशनेबल कपडे, बनियनवर बाहेर ये-जा करणे टाळावयास सांगणे कारण गावामध्ये मुली, महिला व इतर वृद्ध लोक सतत शिबिरस्थळापासून ये-जा करत असतात त्यामुळे अशी वेशभूषा टाळावी. वेशभूषा/कपडे हे श्रमदान कार्यक्रमासाठी व इतर संध्याकाळात शिबिर फेरी व ग्रामस्थांबरोबर बातचीत अशा वेळी शोभणारी असावीत. थंडी कळात जर शिबिर असेल तर थंडीपासून बचाव करणारे कपडे, स्वेटर, कानटोपी, हात-पायमोजे तसेच गरम पांघरूण यांचा समावेश असावा. तसेच सकाळी योगासने, व्यायामासाठी ट्रॅकसूट, गरम कपडे, श्रमदानासाठी सुती सुटसुटीत कपडे, बौद्धिक कार्यक्रमासाठी पॅन्टशर्ट, पंजाबी ड्रेस (मुलींसाठी) अशी दैनंदिन वेशभूषा असावी. आपली वेशभूषा ही गावातील लोकांशी जुळवून घेणारी असावी.

स्वयंसेवकांचा सहभाग :

राष्ट्रीय सेवा योजना अंतर्गत समाविष्ट होणाऱ्या स्वयंसेवकांना नियमित कार्यक्रमांतर्गत १२० तास व सात दिवस निवासी शिबिर हे अनिवार्य असते. यामध्ये जे स्वयंसेवक नियमित कार्यभार पूर्ण करत आहेत त्यांनाच सहभागी होता येते. एकूण संख्येच्या ५०% संख्ये इतके स्वयंसेवक या शिबिरात सहभागी होऊ शकतात. या सर्व कार्यक्रमासाठी युवकांचा सहभाग फार महत्त्वाचा आहे. भारतामध्ये ५४% पेक्षा जास्त लोकसंख्या युवक वर्गाची आहे. भविष्यकाळात हेच युवक विविध क्षेत्रात भारताचे प्रतिनिधित्व करतील व ते

करीत असताना त्यांना सामाजिक स्तरावरील गोष्टींची माहिती असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यांना प्रत्यक्ष सहभागी करून घेऊन या सर्व सामाजिक समस्या, गरज, परिस्थिती या गोष्टींना लागणारी प्रत्यक्ष कृतिशील माहिती ही या शिबिरामधून मिळते. शिबिरामध्ये सर्वसाधारण आराखड्यात योगासने, श्रमदान, बौद्धिक, गप्पाष्टके, खेळ, सर्वेक्षण, गटचर्चा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, गावगप्पा या सगळ्या गोष्टींचा अंतर्भाव असणे गरजेचे असते. या कार्यक्रमांबरोबर जल स्वच्छता, स्वास्थ्य, निसर्ग, संस्कृती, शिक्षण या गोष्टींची सांगड घालता येईल. श्रमदानाच्या अंतर्गत सांडपाण्यासाठी शोषखड्डे संडासासाठी खड्डे, झाडे लावण्यासाठी खड्डे खोदणे तसेच जलमृदा संवर्धनासाठी छोटे छोटे बंधारे बांधणे, सलगसमपातळी चर खणणे, स्वच्छता करणे यामुळे स्वास्थाचाही प्रश्न सोडवणे, पारंपरिक संस्कृतीचे जतन करणे, गावाचा इतिहास लिहिणे त्याचबरोबर आजच्या पिढीला काळाबरोबर चालण्यास लावणे, आधुनिक शिक्षणाचा लाभ मिळवून देणे. अपारंपरिक ऊर्जास्रोत, या सर्व गोष्टींचे सामाजिक जनजागृती व यासाठी लागणारी मानसिकता शिबिर कालावधी तयार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. बौद्धिक सत्र, गटचर्चा, शिवार फेरी, हळदी-कुंकू, बचतगटचर्चा यामुळे स्वयंसेवक व ग्रामस्थांबरोबर मनमोकळी चर्चा, समस्यांवर चर्चा व त्या माध्यमातून जागृती, संवाद व संभाषण होईल या सर्व गोष्टींमुळे विविध विषयांवर प्रबोधन करता येईल. खेळ, सांस्कृतिक कार्यक्रम, पथनाट्य, प्रभात फेरी याद्वारे अनेक विषय परिणामकारकरित्या समजावून सांगता येईल यामुळे जेणेकरून गावकऱ्यांना जल-स्वच्छता, स्वास्थ्य, पर्यावरण, आजार, अनिष्ट रुढी या संदर्भाची महत्त्वाची माहिती ग्रामस्थांना मिळेल व त्यांचा या कार्यक्रमात सहभाग वाढेल. हे सर्व करीत असतांना पुढील गोष्टींची काळजी घ्यावी.

- १ राष्ट्रीय सेवा योजना महाविद्यालय व शिबिर आयोजनांच्या हेतूंची माहिती करून देणे.
- २ विविध कार्यक्रमांची सविस्तर माहिती देणे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- ३ जल-स्वच्छता, स्वास्थ्य, पर्यावरण, संस्कृती, इतिहास, जैव विविधता, विविध अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत या माहितीचा प्रसार करणे.
- ४ या सर्व कार्यक्रमात लोकांचा सहभाग वाढवणे.
- ५ सफल, यशोगाथांची, निर्मलग्राम पुरस्कृत गावांची उदाहरणे देऊन त्यांचे आलेखन करणे.
- ६ गरजेनुसार जागरूकता माहितीप्रसार सामग्री बनविणे व वितरित करणे.
- ७ साध्या, सोप्या उपाय योजना, पध्दतींचा प्रसार करणे.
- ८ सर्वांना सामावून घेऊन व विविध अभियानाच्या माध्यमातून उद्दिष्टे लोकांपर्यंत पोहोचवणे.
- ९ शासकीय योजनांचा अवलंब करून गावची प्रगती साधण्यास मार्गदर्शन करणे.
- १० शिबिरांतर्गत झालेल्या कामाचा शिबिरानंतरही आढावा घेऊन ते पूर्ण करण्यास मदत करणे.

यशस्वी शिबिरासाठी मूलभूत गोष्टी :

शिबिर यशस्वी होण्यासाठी व नियोजित कार्यक्रम सुव्यवस्थित पार पाडण्यासाठी काही मूलभूत व महत्त्वाची गोष्टी खालीलप्रमाणे आहेत.

- १ शिबिरात सहभागी होणारे स्वयंसेवक व कार्यक्रम अधिकारी, सेवकवर्ग यांचा समन्वय असणे गरजेचे आहे.
- २ शिबिरार्थी व ग्रामस्थांमध्ये सुसंवाद होणे आवश्यक आहे.
- ३ सहभागी स्वयंसेवकांमध्ये सहकार्याची भावना, खिलाडू वृत्ती, मनमिळाऊपणा, तडजोडीसाठी तयार असणे आवश्यक आहे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- ४ शिक्षक व स्वयंसेवक यांचा तारतम्य व संवाद तसेच शिस्त असणे गरजेचे आहे.
- ५ स्वयंसेवकांमध्ये सामाजिक जाणीव असणे गरजेचे आहे.
- ६ ग्रामीण भागातील सण, परंपरा, पद्धती, रीतिरिवाज तेथील संस्कृती याची अवहलेना करू नये.
- ७ तेथील भागांची, देवळांची ऐतिहासिक माहिती ही गटचर्चा करून माहित करून घ्यावे.
- ८ गावाचा सामाजिक व आर्थिक सुव्यवस्थांचे सर्वेक्षण करावे.
- ९ शिबिर कालावधीतील महाविद्यालय, गाव शिबिरार्थी यांच्यामध्ये सतत संपर्क असावा.
- १० शिबिरामध्ये वातावरण आनंदित, उत्साही व मनमोकळे असावे.
- ११ चांगल्या व वाईट गोष्टींची सतत नोंद ठेवण्यात यावी.
- १२ ग्रामस्थांना शिबिरात सहभागी करून घ्यावे.
- १३ शिबिरात शिस्त असणे अत्यंत आवश्यक आहे.
- १४ शिबिरात विद्यार्थ्यांमध्ये गटतट पडता कामा नये तसेच भांडण-तंटा, वाद-विवाद टाळावेत.
- १५ शिबिरात जेवण, निवास व्यवस्था कार्यक्रम, शिस्त यांची सतत पाहणी व पडताळणी तसेच सूक्ष्म निरीक्षण करणे गरजेचे आहे.
- १६ शिबिर स्थळ सोडण्यास शिक्षक किंवा स्वयंसेवक यांना परवानगी देऊ नये.
- १७ शिबिरामध्ये कोणत्याही प्रकारची अडचण, गरज भासल्यास सहकारी शिक्षक, प्राचार्य यांच्या सल्ल्याने मार्ग काढावेत.

— विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका —

- १८ स्वयंसेवकांची जबाबदारी व त्यांची सोय याकडे सतत बारकाईने लक्ष ठेवावे
- १९ शिबिरात मुलींबरोबर प्राध्यापिका असणे अत्यावश्यक आहे व त्यांनी मुलींची काळजी घ्यावी.
- २० सरपंच, उपसरपंच, ग्रामसेवक, युवा कार्यकर्ते, महिला, शालेय मुले यांचा सहभाग वाढवावा.

शिबिरातील नियम

(‘हे करा’ - कार्यक्रम अधिकाऱ्यांसाठी)

- १ सहभागी स्वयंसेवकांची संख्या मुले व मुली हा आकडा निश्चित करा.
- २ दररोज रात्री झोपण्यापूर्वी स्वयंसेवकांची उपस्थिती/ हजेरी घ्यावी.
- ३ शिबिरात विद्यार्थ्यांना संपूर्ण सात दिवस राहण्यास सांगणे व ये-जा करण्यास परवानगी देऊ नये.
- ४ कोणत्याही परिस्थितीत शिबिरात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे संमतीपत्रक, पालकांचे संमतीपत्र अवश्य भरून घ्यावे.
- ५ आवश्यक ते फोन नंबर व नावे ठळक अक्षरात घेऊन प्रमुख ठिकाणी लावावीत.
- ६ आजारी विद्यार्थ्यांवर त्वरित उपाय योजना करावी. जर खूप त्रास होत असल्यास घरी पाठवून देणे.
- ७ त्रास देणारे, दंगा करणारे स्वयंसेवक ओळखून त्यांना समज द्यावी.
- ८ सर्व स्वयंसेवकांना एक समान दर्जा द्यावा.
- ९ शिस्तीचे व वेळेचे पालन करावे.
- १० कार्यक्रमाचे नियोजन वेळेत करावे.
- ११ पूर्व नियोजित कार्यक्रमच घ्यावेत.
- १२ पालक, प्रमुख अतिथी यांचे अभिप्राय घ्यावेत.
- १३ शिबिरात लोकगीत, देशभक्ती गीत, पारंपरिक गीत, नृत्य यांचा समावेश करावा.
- १४ सांस्कृतिक कार्यक्रमात समाजविषयक, पर्यावरण विषयक, पारंपरिक देशभक्तीपर अशा कार्यक्रमांचा समावेश करावा.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- १५ सांस्कृतिक कार्यक्रमांमुळे कोणाच्याही भावनांचा अपमान होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- १६ व्यक्तिमत्त्व विकास, नेतृत्वगुण, विविध कलागुणांच्या माध्यमातून स्वयंसेवकांना प्रोत्साहन द्यावे.
- १७ सर्व स्वयंसेवकांना अहवाल, डायरी अनिवार्य करावी.
- १८ कोणताही निर्णय घेताना प्रसंगावधान व स्वयंसेवकांच्या हिताचा निर्णय घ्यावा.

शिबिरामध्ये स्वयंसेवकांचे वर्तन कसे असावे ?

- १ शिबिरामध्ये स्वयंसेवक सर्व विद्यार्थ्यांबरोबर एकरूप झाला पाहिजे.
- २ शिबिरामध्ये कार्यक्रम अधिकारी जे काही सूचना करतील त्याचे काटेकोरपणे पालन केले पाहिजे.
- ३ शिबिरामध्ये स्वयंसेवक शिबिरातील इतर स्वयंसेवकांशी भाडण तंटा करू नये, जेणेकरून वाद होतील असे वर्तन करू नये.
- ४ शिबिरामध्ये मुर्लीशी वागताना, बोलताना चांगले वर्तन केले पाहिजे जेणेकरून आपले वर्तन गावकऱ्यांसमोर वाईट ठरवू नये.
- ५ शिबिरामध्ये स्वयंसेवकांनी सांगेल ते काम करण्याची तयार दाखवली पाहिजे.
- ६ गावातून स्वयंसेवक फिरताना, वावरताना कोणत्याही प्रकारच्या गावकऱ्यांना वाईट वाटेल असे वर्तन करू नये.
- ७ स्वयंसेवकांनी शिबिरात कोणत्याही प्रकारचे व्यसन करू नये.
- ८ शिबिरातील वेळापत्रकाचा स्वयंसेवकांनी तंतोतंत पालन केले पाहिजे
- ९ शिबिरार्थी गावात गावकऱ्यांशी संवाद साधताना विचारपूर्वक संवाद साधला पाहिजे जेणेकरून संवादावरून वाद होऊ नये.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- १० शिबिरात मुलींशी वागताना एक चांगली वर्तनात्मक वागणूक मुलांची असली पाहिजे.
- ११ शिबिरात स्वयंसेवकाने 'मी स्वयंसेवक आहे' याचे भान ठेऊन स्वयंसेवकांचे वर्तन असावे.
- १२ शिबिरातील प्रत्येक स्वयंसेवकांना मदत करावी.
- १३ गावकऱ्यांशी उद्धट वर्तन करू नये
- १४ जे उद्दिष्ट आहे त्या उद्दिष्टांना बाधा येईल असे वर्तन करू नये.
- १५ गावातील व्यक्तींना कोणत्याही प्रकारे त्रास होईल असे स्वयंसेवकांनी वर्तन करू नये.
- १६ गावच्या संस्कृतीला व वैभवाला बाधा येईल असे वर्तन करू नये.

शिबिराचा अहवाल कसा असावा ?

- १ शिबिरातील अहवाल लेखन करत असताना जी काही दिनचर्या शिबिरामध्ये होते त्याचा लेख करावा.
- २ शिबिरातील अहवाल हा विस्तृत स्वरूपाचा असावा.
- ३ अहवालामध्ये ठळक गोष्टींचा उल्लेख असावा.
- ४ अहवालात झालेल्या कामांचा आढावा असावा.
- ५ अहवालामध्ये झालेल्या कामाचे मूल्यमापन असावे.
- ६ अहवालामध्ये बौद्धिक कार्यक्रमांचा उल्लेख असावा.
- ७ अहवालामध्ये झालेल्या कामाचे मूल्यमापन असावे.
- ८ अहवालात ज्यांचे ज्यांचे सहकार्य लाभले आहे जसे सामाजिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था, संघटना, प्रतिष्ठान, व्यक्ती, महिला बचत गट, रक्तपेढ्या यांचा उल्लेख जरूर असावा.
- ९ अहवाल अतिरंजक असू नये

- १० लेख सादर करताना केलेल्या कामाचा संक्षिप्त अहवालही सादर करावा.
- ११ संक्षिप्त अहवालामध्ये शक्यतो नावे टाळावीत.

शिबिरातील फोटो कसे निवडावेत ?

- १ शक्यतो डिजीटल कॅमेरा सोबत असावा.
- २ शिबिरात केलेल्या कामाचे फोटो असावे. (Action Photograph)
- ३ फोटो मध्ये स्वयंसेवक, ग्रामस्थ यांचा सहभाग असलेले फोटो असावेत
- ४ सत्कार व उद्घाटन समारंभांचे फोटो विद्यापीठात अहवाल सादर करताना देऊ नयेत.

शिबिरातील नियम:('हे करा' - स्वयंसेवकांसाठी)

- १ गावातल्या वातावरणाशी समरस व्हावे.
- २ गावातल्या लोकांशी मिळून-मिसळून वागावे.
- ३ गावाच्या संस्कृतीची ओळख करून घेवून तिचा आदर करा.
- ४ सर्वांशी संवेदनशीलतेने व मैत्रीने वागावे.
- ५ कोणालाही प्रश्न विचारण्याआधी तुमच्या शिबिराचा उद्देश सांगा.
- ६ बौद्धिक व्याख्याने काळजी पूर्वक ऐका.
- ७ कोणतीही तत्त्वे इतरांना सांगण्याआधी स्वतःच्या आचरणात आणा.
(अ) वैयक्तिक सफाई पाळा,
(ब) राहण्याची व जेवणाची जागा स्वच्छ राखा.
- ८ सर्व उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घ्या.
- ९ माहिती, शिक्षण प्रसार कार्यक्रमातील कोणत्याही उपक्रमाच्या आधी त्यांची जागा, वेळ व अपेक्षित लोकांची माहिती करून घ्या.
- १० ग्रामीण भागातील साहित्य जसे उखाणे, नाव घेणे, जात्यावरील गाणी, शेतातील गाणी, भजन, कीर्तन, प्रवचन, प्रार्थना इत्यादी लिहून संकलन करा.

११ शाळेत शिक्षणाची गरज, बालविवाह, आरोग्य, संगणक प्रशिक्षण याविषयी चर्चा करा.

शिबिरातील नियम :

(‘हे करू नका’ – स्वयंसेवकांसाठी)

- १ गावकऱ्यांशी वाद घालू नये.
- ३ गावकऱ्यांना त्यांच्या चुका सांगू नयेत.
- ४ गावात गोंधळ व धांगडर्धिगा घालू नये.
- ५ गावकऱ्यांना शिकवायला आला आहात असे दाखवू नका.
- ६ गावातील भिंती व इतर ठिकाणे खराब करू नका.
- ७ ग्रामस्थांवर टीका व टोमणे मारू नका.
- ८ चुकीची किंवा अर्धवट माहिती देऊ नका.
- ९ थिल्लर गाण्याच्या भेंड्या व त्या गाण्यांवर डान्स करू नका.
- १० ग्रामस्थांचा किंवा इतर कोणाचाही अपमान होईल असे वर्तन करू नका.
- ११ घाण, केर-कचरा, अस्वच्छता करू नका.
- १२ रात्री उशिरापर्यंत कार्यक्रम घेऊ नका.
- १३ धार्मिक, सामाजिक, राजकीय जातीवाचक विषयांवर चर्चा करू नका.
- १४ गावांतील पारंपरिक रीतिरिवाज व पद्धतींमध्ये बाधा आणू नका.
- १५ वृद्ध, महिला, मुली यांना अपमानजनक वाटतील अशा गोष्टी करू नका.
- १६ स्थानिक हेव्यादाव्यात, मतभेदात, भांडणांमध्ये पडू नका.
- १७ तेथील शेतात, परसबागेतील फळे, फुले वगैरे भाजीपाला परवानगीशिवाय तोडू नका.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- १८ गावातील आपत्तीग्रस्त ठिकाणे व भीतीदायक जागा म्हणजेच नदी, विहिरी, डोंगर, दऱ्या वगैरे ठिकाणी जाऊ नये.
- १९ विहिर किंवा नदीत आंघोळीसाठी जाऊ नये.
- २० शासकीय किंवा इतर योजनेचा अनुदानाबाबत खोटी आश्वासने देवू नये.

आदल्या दिवशी सायं. ४ वाजेपर्यंत शिबिरस्थळी पोहोचावे.

शिबिरस्थळी पोहोचल्यानंतर करावयाची तयारी.

- १ निवासाची व्यवस्था असलेले ठिकाण स्वच्छ करणे.
- २ निवास व्यवस्थेच्या स्थळी प्रकाशव्यवस्था (लाईट) व सुरक्षितता पाहावी.
- ३ निवास व्यवस्था करताना खोलीच्या आकारानुसार विद्यार्थ्यांची संख्या ठरवावी.
- ४ निवासस्थळी पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करावी.
- ५ टॉयलेट व बाथरूमची व्यवस्था काळजीपूर्वक चांगल्या पध्दतीची करावी. शक्य नसल्यास पोत्याच्या कापडांची तात्पुरती टॉयलेट चर खोदून तयार करावीत. बाथरूम पोत्याच्या कापडांची तयार करता येतील. मुर्लीच्या बाथरूमची व टॉयलेट ची व्यवस्था स्थानिक लोकांच्या मदतीने चांगल्या पध्दतीने करता येऊ शकते. त्याबाबतीत विशेष काळजी घ्यावी.
- ६ शिबिरस्थळी व्याख्यानाच्या ठिकाणाची, व्यायामाच्या ठिकाणाची व्यवस्था करणे व स्वच्छता करणे.
- ७ ध्वजवंदनाची जागा ठरविणे व तयारी करणे.
- ८ शिबिरस्थळावर कमी खर्चातील सजावट करावी.
- ९ माईक व्यवस्था चांगल्या पद्धतीने तयार करावी व सर्व सूचना त्यावरूनच द्याव्यात.
- १० जेवणाची व्यवस्था करावी व ती वेळेत असावी म्हणजे पहिल्या

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

दिवसापासून वेळेचे नियोजन पाळले जाईल.

- ११ जेवणाची व्यवस्था पाहणाऱ्या गटाला सूचना देऊन जेवणासाठी शिबिर नसून शिबिरासाठी जेवण आहे हे पटवून देऊन वेळेचे महत्त्व समजावून देणे.
- १२ जेवणानंतर मिटींग घ्यावी.
- १३ विद्यार्थ्यांचे गट तयार करावेत.

शिबिराचे नियोजन

शिबिराच्या सुरुवातीचा पूर्ण एक दिवस शिबिर सुरु करण्याच्या अगोदरच्या एक दिवस आपण संध्याकाळी ४ वाजेपर्यंत दत्तक गावी सर्व विद्यार्थी व तयारीसह पोहोचावे. शिबिरस्थळी आपण सर्व नियोजन करावे. विद्यार्थ्यांचे गट तयार करावेत. ७ दिवसाचे संपूर्ण नियोजन समजावून सांगावे. त्यांच्याकडे जबाबदाऱ्या विभागून देणे. त्यांच्यावर संपूर्ण विश्वास दाखवावा व आपण मार्गदर्शक व दक्षता प्रमुख म्हणून काम पाहावे. शिबिर विद्यार्थ्यांचे आहे हे त्यांना पटवावे व त्याप्रमाणे त्यांच्या जबाबदाऱ्यांचे भान त्यांना द्यावे. नियोजन शक्यतो विद्यार्थ्यांना दाखवावे.

- १ जबाबदाऱ्यांचे भान घेण्यासाठी व गटाची विभागणी करण्यापूर्वी त्यांना तुम्ही हे शिबिर यशस्वी होण्यासाठी आपल्याला काय करता येईल? हे विचारावे. शिबिर यशस्वी होण्यासाठी कोण-कोणते नियम करायला हवेत? असे प्रश्न विचारल्यानंतर विद्यार्थी एक एक नियम सांगायला सुरुवात करतात. उदा. अ) शिबिरात शिस्त असावी. ब) शिबिरातील सर्व गोष्टी वेळेवर व्हाव्यात. क) सकाळी लवकर उठावे. ड) प्रत्येकाने वेळ पाळावी. इ) दिलेल्या जबाबदाऱ्या प्रत्येकाने व्यवस्थित पार पाडणे. इ. मुद्दे विद्यार्थीच सुचवितात. या सर्व सूचना एका विद्यार्थ्याने लिहून घ्याव्यात या व्यतिरिक्त काही सूचना आपणांस वाटत असतील तर त्या आपण सुचवाव्यात आणि त्याही लिहून काढाव्यात. सर्व सूचना पुन्हा वाचून दाखवाव्यात आणि या सूचनांचे पालन न झाल्यास काय शिक्षा किंवा बक्षीस असावे? असे विद्यार्थ्यांनाच विचारावे. ते सर्व मोठ्या कागदावर लिहून शिबिरस्थळी दर्शनी भागात लावावे.
- २ याशिवाय विद्यार्थ्यांना पहिल्या दिवशी त्यांची ओळख करून द्यायला सांगावे व त्यांचे जीवनातील ध्येय सांगावयास सांगणे. शिबिरामध्ये का सहभागी झाला? याचे कारणही विचारावे. प्रत्येकाला थोडक्यात परिचय द्यायला सांगणे.

- ३ शेजारी शेजारी बसलेल्या दोन मुलांचा गट तयार करावा आणि आपल्या शेजारी बसलेल्या व्यक्तीचा परिचय करून द्यावयास सांगणे. यामुळे दोघाचा संवाद होतो व यातून संवाद कौशल्ये वाढण्यास मदत होते. त्याचप्रमाणे इतरांबद्दल चांगले बोलण्याची सवय लागते. तसेच सर्वांपुढे बोलण्याचे धाडसही होते व संधीही मिळते. दोघांना एकमेकांची ओळख करून घेण्यासाठी १० मिनिटे वेळ द्यावी. ओळख करून देताना नाव, गाव, काय शिकतो, पुढे कोण व्हावेसे वाटते, जीवनाचे ध्येय काय आहे, शिबिरामध्ये का सहभागी झाला, इ. प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकाने द्यावी तसेच प्रत्येकाकडे असणाऱ्या विशिष्ट गुणांचाही उल्लेख करावा. इ. उपक्रमांमुळे शिबिरामध्ये चैतन्य निर्माण होते. विद्यार्थ्यांना शिबिर आपलेसे वाटते.

भोजन व्यवस्था :

शिबिर यशस्वी होण्यासाठी चांगली भोजन व्यवस्था असणे आवश्यक असते. एखादं लग्न चांगले झाले म्हणजे जेवण उत्तम असणे हे होय. शिबिरासाठी जेवण आहे. जेवणासाठी शिबिर नाही.” या वाक्याला विशेष अर्थ आहे. शिबिरामध्ये सहभागी झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांना याची जाणीव करून द्यावी. प्रत्येकाला घरच्यासारखं जेवण मिळेलच असे नाही, कदाचित घरात आपण जे खातो त्यापेक्षा अधिक चांगले जेवण शिबिरामध्ये असू शकते. परंतु प्रत्येकाला आवडेल असे भोजन असणे केवळ अशक्य असते. त्यामुळे जास्तीत जास्त लोकांना आवडेल किंवा जास्तीत जास्त सकस आहार देण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक असते. प्रत्येकाच्या आवडी-निवडी जोपासणे अवघड असते त्यामुळे आहारामध्ये प्रत्येकवेळी बदल किंवा वेगवेगळेपणा असावा. आहाराबाबत विद्यार्थ्यांना तडजोड किंवा समायोजन करण्याची तयारी ठेवावी, असे सांगावे.

आहाराबातत काही गोष्टींची काळजी घ्यावी.

- १ भोजनासाठी वापरले जाणारे अन्नधान्य, कडधान्ये, डाळी व इतर पदार्थ चांगल्या प्रतीचे असावेत.
- २ खराब झालेले अगर किडलेले अन्नधान्य वापरू नयेत.
- ३ सर्व धान्य निवडून घ्यावे.
- ४ भाजीपाला स्वच्छ व ताजा असावा.
- ५ तेल चांगल्या प्रतीचे असावे व शक्यतो आवश्यक तेवढचे वापरावे जास्त तेल जेवण बनविताना वापरू नये.
- ६ भोजन बनविताना स्वच्छ भाड्यांचा, स्वच्छ चांगल्या पाण्याचा, स्वच्छ हातांचा वापर करावा. स्वयंपाकघरात स्वच्छता असावी.
- ७ दररोजच्या जेवणाचा मेनू अगोदरच निश्चित करावा. शक्यतो सर्व नियोजन भाज्या, चपाती, भाकरी, लोणचे, पापड इ. बाबतीत लेखी स्वरूपात बनवावे व ते पाळण्याचा प्रयत्न करावा.
- ८ शिबिर स्थळी भाजीपाला उपलब्धतेचा विचार नियोजन करताना करावा.
- ९ सकाळच्या नाष्ट्यापासून संध्याकाळच्या भोजनापर्यंत सर्व नियोजन असावे.
- १० भोजन बनविताना विद्यार्थ्यांचा सहभाग असला पाहिजे, जेणेकरून ते काम करतानाचा आनंद विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना घेता येतो.
- ११ दररोजची भोजन समिती फिरती असावी म्हणजे प्रत्येक गटाला भोजन करण्याची संधी मिळावी.
- १२ भोजन कमिटीला संपूर्ण शिबिर काळात संपूर्ण मदत करण्यास दोन विद्यार्थ्यांची नेमणूक केलेली असावी. या विद्यार्थ्यांच्या मदतीने सर्व साहित्याची खरेदी करावी. या दोघांना दररोज किती साहित्य लागते, किती साहित्य वापरले, किती साहित्य कमी पडले याची नोंद ठेवण्यास सांगणे. अन्न शिल्लक राहत असेल तर ते कमी वापरण्याची गरज आहे

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

हे या विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येते. काही कमी पडल्यास त्याची नोंद घेऊन ते कार्यक्रम अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणून देतात त्यामुळे आयत्यावेळी धावपळ करावी लागत नाही.

- १३ वरील कामे विद्यार्थ्यांशी संपर्क साधून भोजन गट भोजनाची व्यवस्था वेळेत करू शकतो.
- १४ प्रत्येकाला भोजनाच्या वेळेविषयी पालन करण्याचे आवाहन करावे.
- १५ प्रत्येक गटाप्रमाणे भोजन गटाचेही दररोज कौतुक करावे.
- १६ नाष्टा, चहा, भोजन वेळेत होणे ही शिबिर यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक गोष्ट आहे.
- १७ जेवणातील दररोजचे पदार्थ वेगवेगळे असावेत.
 - १) उपलब्धता लक्षात घेऊन दररोज भाज्या बदललेल्या असाव्यात.
 - २) दुपारच्या जेवणात कडधान्ये असावीत.
 - ३) रात्रीच्या जेवणात भाज्यांचा समावेश असावा.
 - ४) कोणतीही कडधान्ये किंवा पालेभाजी दोनपेक्षा अधिकवेळा देऊ नये.
 - ५) सकाळच्या जेवणात चपाती असावी तर रात्री शक्यतो भाकरी असावी.
 - ६) दररोज वरण भात, डाळ भात, कधी पुलाव असे बदल असावेत.
 - ७) भोजनात गोड खीर, कोशिंबिरी, काकडी, गाजर यांचा समावेश असावा.
 - ८) नाष्ट्यामध्ये उपीट, पोहे, शिरा, मोड आलेली कडधान्ये वाफवून तिखटमीठ टाकून देता येतात.

वरील सर्व पदार्थ देताना आपल्याला मंजूर असलेल्या बजेटचा विचार जरूर करावा. (सोबत किराणा यादी दिली आहे.)

शिबिराची दिनचर्या

सकाळी ५.००	शुभप्रभात
६.०० ते ६.१५	प्रार्थना, ध्वजवंदन, रा.से.यो. गीत, पुणे विद्यापीठ गीत.
६.१५ ते ७.००	व्यायाम, योगासने, शारीरिक कसरत.
७.०० ते ७.३०	नाष्टा
७.३० ते १२.३०	श्रमदान
दुपारी १२.३० ते १	आंघोळ व तयारी
१.०० ते २.००	भोजन
२.०० ते ३.००	विश्रांती व पुढील उपक्रमांची तयारी, गटप्रमुखांशी बैठक
३.०० ते ५.००	उपक्रम
५.०० ते ६.३०	शिवार फेरी, ग्रामस्थ भेटी, समाजप्रबोधन.
संध्या.६.३० ते ७.३०	बौद्धिक खेळ
७.३० ते ८.३०	भोजन
८.५० ते १०.००	सांस्कृतिक कार्यक्रम
रात्री १० ते १०.१०	कार्यक्रम अधिकाऱ्यांचे मनोगत
रात्री १०.१०	शुभरात्री.

वरीलप्रमाणे सर्व दिवसांचे कार्यक्रम होतील. उपक्रम व बौद्धिक खेळांमध्ये बदल होतील.

शिबिराचे उद्घाटन शिबिराच्या पहिल्या दिवशी सकाळी ७.०० वा. प्रार्थना, ध्वजवंदन, रा.से.यो.गीत व पुणे विद्यापीठ गीताने होईल. त्यानंतर दिलेल्या दिनचर्येप्रमाणे कार्यक्रम व उपक्रम राबविले जातील. शिबिरासाठी प्रमुख पाहुणे व अध्यक्ष येणार असतील तर उद्घाटनाच्या कार्यक्रम शिबिराच्या आदल्या दिवशी संध्याकाळी ४.०० नंतर ठेवावा. मात्र औपचारिक उद्घाटन शिबिराच्या पहिल्या दिवशी वरीलप्रमाणे होईल.

दररोजचे उपक्रम व दिनचर्या राबविताना पुढील गोष्टींची काळजी घ्यावी.

- १ शिबिरस्थळी दररोज केलेल्या कामाचा तक्ता गटनिहाय तयार करून दर्शनी भागात लावावा.
- २ दररोज आजचे नियोजन असा तक्ता दर्शनीभागात लावावा.
- ३ दररोज गटप्रमुखांची सकाळी व रात्री बैठक घ्यावी.
- ४ दररोज सकाळी व रात्री कार्यक्रम अधिकाऱ्यांनी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधावा. कामाचा आढावा घेऊन विद्यार्थ्यांचे कौतुक करावे व चुकांचा सौम्य भाषेत उल्लेख करावा व चुका टाळण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे आवाहन करावे.

शिबिरांतील उपक्रमांविषयी सविस्तर माहिती

इतिहास लेखन :

इतिहास विषयाच्या प्राध्यापकांनी महाविद्यालयातील इतिहास विषयाचे विद्यार्थी व गावाची माहिती असलेल्या व्यक्तीला बरोबर घेऊन गावामध्ये फिरून ऐतिहासिक दस्ताऐवज, ऐतिहासिक वाडे, मंदिरे, शिलालेख, वीरगळ, ताम्रपट, प्राचीन मूर्ती, आडनावांचा इतिहास, गावाच्या नावाचा इतिहास, मंदिराचा इतिहास, ग्रामदैवताची माहिती, कथा, श्रद्धा, गावाची शाळा, गावाची रचना, बलुतेदारी पध्दत, पारंपरिक खेळ, गावातील तरुण मंडळे, सामाजिक व धार्मिक मंडळे संस्था, बचतगट, इ. विषयी सविस्तर माहिती फोटोसहीत द्यावी. फोटो हे ऐतिहासिक दस्ताऐवजाचे किंवा वस्तूचे दर्शन करणारे असावेत.

या संदर्भात अधिक मदत व्हावी म्हणून पूर्वी समर्थ भारत अभियानांतर्गत 'दत्तक गावाचा इतिहास' सर्वेक्षण फॉर्म पाठवलेले आहेत ते फॉर्म वापरावेत. हे फॉर्म आपणांस मार्गदर्शक ठरतील. आपल्या महाविद्यालयात जर इतिहास विषय शिकवला जात नसेल तर शेजारील महाविद्यालयातील इतिहासाच्या प्राध्यापकांची मदत घ्यावी व त्यांच्या मदतीने व आपल्या रा. से. यो. स्वयंसेवकांच्या मदतीने इतिहासलेखन करावे. इतिहासाची आवड असणाऱ्या प्राध्यापकांकडे हे काम सोपवले तरी चालेल. कार्यक्रम अधिकाऱ्यां व्यतिरिक्त इतरांनी हे काम करावे म्हणजे अहवाल लेखन करणे सोपे जाते व या काळात कार्यक्रम अधिकाऱ्यांना शिबिराच्या यशस्वीतेकडे लक्ष देता येते. इतिहासलेखनाचे काम ३० ते ४० पानांमध्ये टाईप करून लिखित स्वरूपात अहवाल पाठवावा व त्याची सी.डी. करून पी.डी.एफ. फाईल विद्यापीठामध्ये पाठवावी. आपण पाठविलेल्या माहितीच्या आधारे त्या गावाचा संपूर्ण इतिहास छापला जाऊ शकतो हे आपले व आपल्या महाविद्यालयाचे यश असेल.

जी.आय.एस. मॅपिंग (G. I. S. Mapping)

G. I. S. Mapping करण्याकरीता भूगोल विषयाच्या प्राध्यापकांने महाविद्यालयातील दहा विद्यार्थ्यांना किंवा शिबिरातील विद्यार्थ्यांच्या मदतीने जी.पी.एस. उपकरणाच्या साहाय्याने संपूर्ण गावाचे सर्वेक्षण करावे. सर्वेक्षणाचा फॉर्म आपल्या पुस्तिकेत दिलेला आहे तो अनेक अंगाने तुमच्या संपूर्ण शिबिराच्या अहवालाला उपयोगी ठरणार आहे. गाव व गावाविषयीची माहिती भरून देताना जी.आय.एस. मॅपिंग मुळे सोबत दिलेला फॉर्मची माहिती जर इंटरनेटवर टाकली तर संपूर्ण गावातील बारीक- सारीक गोष्टी सहजपणे आपल्याला पाहता येतील. उदा. गावातील किती घरात दोन वर्षांपेक्षा लहान मुले आहेत, त्यानुसार केवळ तेवढ्याच घरी जाऊन पोलिओ लस देता येईल. शासकीय योजना राबविताना जास्तीत जास्त योग्य पध्दतीने या मॅपिंगचा उपयोग होईल. आपल्या महाविद्यालयात जर भूगोल विषय शिकवला जात नसेल तर ज्यांनी पूर्वी जी.पी.एस. उपकरणे कशी वापरायची याचे प्रशिक्षण घेतले आहे अशा प्राध्यापकांकडे ही जबाबदारी द्यावी. काही महाविद्यालयांकडे जी.पी.एस. यंत्र उपलब्ध आहेत ती घेऊन अधिक चांगल्या पध्दतीने काम करता येईल. आदर्श एन.एस.एस. उपक्रम म्हणून आपल्याला भूगोल विषयाची व प्राध्यापकांची मदत होऊ शकते.

जैवविविधतेचा अभ्यास व सर्वेक्षण

शिबिर ज्या गावी असते त्या गावाच्या आसपास डोंगर, दऱ्या, जंगल, शेती, झाडे, फुलांची झाडे असा पर्यावरण पोषक, उत्साही व आल्हाददायक वातावरण असते. शिबिर काळात तेथील जैवविविधतेचा अभ्यास व सर्वेक्षण करणे अत्यंत गरजेचे असते. जैवविविधता म्हणजे तेथे असलेल्या जीवसृष्टीच्या विविधतेचा अभ्यास करणे होय. यामध्ये तेथे असलेल्या जैविक विविधतेचा अभ्यास करणे. दत्तक गावाच्या आसपास असलेल्या विविध व वेगवेगळ्या प्रकारचे प्राणी, त्यांचे आहार, राहणीमान, प्रजातीचे सर्वेक्षण करणे. तेथील स्थानिक लोकांशी चर्चा करून निरीक्षणाद्वारे सर्वेक्षण करणे. यामध्ये पाण्यात

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

राहणारे प्राणी, कीटक, किडे यांचा समावेश होईल. जमिनीवर, झाडावर उडणारे पक्षी याचा अभ्यासपूर्वक व गुणधर्मानुसार अभ्यास करावा. जीवसृष्टीत प्राण्यांबरोबर वनस्पतींचाही अभ्यास करावा. यामध्ये झाडे, झुडपे, मोठी वृक्ष, औषधी वनस्पती, फुलांची-फळांची झाडे यांचा अभ्यास व सर्वेक्षण करावे. हे सर्वेक्षण करित असतांना स्वयंसेवकांना याची उपयुक्तता, महत्त्व व भावी काळात या अभ्यासाचा उपयोग ही उद्दिष्टे स्पष्ट करावीत. हा अभ्यास करण्यापूर्वी प्राणिशास्त्र व वनस्पतीशास्त्र विभाग शिक्षकांशी चर्चा करून सर्वेक्षण पध्दतीची माहिती करून घ्यावी. प्राणी व वनस्पती यांचा अभ्यास करित असताना पुढील गोष्टी कराव्यात.

- १ स्थानिक लोकांच्या सहकार्यांना प्राणी व वनस्पतींचा प्रथमदर्शी तक्ता
- २ यात प्राणी/वनस्पतींचे स्थानिक नाव (मराठीत) नंतर इंग्रजीत नाव व त्यानंतर त्याचे वैज्ञानिक नाव असा तक्ता करावा.
- ३ जैवविविधता पाहताना एकाच जातीचे वेगवेगळ्या प्रजाती कोणत्या आहे. याचे सर्वेक्षण करावे. उदा. साप, त्याचे प्रकार, जाती, कोठे सापडतात, अन्न काय, कशाप्रकारे घेतात.
- ४ तेथे असलेल्या किड, कीटक, प्राणी, पक्षी, मासे यांचे सर्वेक्षण करावे.
- ५ वनस्पती सर्वेक्षणात वृक्ष, फुलांची झाडे, जुने वृक्ष, औषधी वनस्पती यांची स्थानिक नावे, गुणधर्म, वैज्ञानिक नावे व उपयोग असा तक्ता करावा.
- ६ या सर्व जैवविविधांचा अहवाल तयार करावा.

माती, पाणी चाचणी/ पृथक्करण

दत्तक गावामध्ये शिबिर काळात तेथील पाणी व माती यांची चाचणी/ पृथक्करण करणे. त्यामध्ये तेथे उपलब्ध असलेल्या वेगवेगळ्या पाण्याच्या स्रोताचे म्हणजेच विहीरी, नदी, बोअरवेल, तळी, ओढा यांधील पाण्याचे परीक्षण करून घेणे. पिण्याचे पिण्यासाठी असलेल्या घटकांचा अभ्यास करणे

पाण्यात प्रदूषण आहे का हे तपासणे, असल्यास त्याची कल्पना सरपंच व ग्रामस्थांना देऊन जागरूक करणे. यामध्ये पिण्यासाठी योग्य पाण्याचा वापर करावा व पाण्याच्या माध्यमाद्वारे होणारे त्यावरील उपाययोजना कशा कराव्यात याचा सविस्तर तक्ता करून द्यावा. पाणी बचत, पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन कसे करावे? याची चर्चा करावी. दत्तक गावातील वेगवेगळ्या ठिकाणाची माती घेवून त्याचे पृथक्करण करून त्यामध्ये असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करावा. या माती घटकांचा पिकासाठी होणारा उपयोग ते घटक मातीमध्ये किती प्राणात असावेत, जास्त झाल्यास त्याचा उपयोग/दुरुपयोग, कमी झाल्यास त्याचा उपयोग/दुरुपयोग याचा सविस्तर अभ्यास करावा व शेतकऱ्यांना त्या समजावून द्याव्यात. जैविक शेती, जैवतंत्रज्ञान याचा उपयोग करून शेती, फळशेती, फुलशेती, पॉलिहाऊस अशा प्रकारचे चर्चासत्र व माहिती ग्रामीण भागात शिबिर दरम्यान द्यावी. हे रसायनशास्त्र विभागामार्फत करून घ्यावे.

महिला सबलीकरण व सक्षमीकरण

गावातील विकासाचा मुख्य कणा म्हणजे महिला सबलीकरणावर अवलंबून असतो. गावातील महिलांचा विकास झाला किंवा महिला सक्षम असतील तर अनेक अनिष्ट प्रथा, अनेक रुढी थांबतात तर नवीन विकासाची दिशा गावाला मिळू लागते. त्यामुळे महिला सबलीकरण हा मुद्दा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. 'कुटुंबातील एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब सुधारेल' या महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या उक्तीप्रमाणे संपूर्ण कुटुंबाचा विकास साधण्यासाठी महिला सक्षमीकरण झाले पाहिजे. त्यासाठी त्यांना बळ देण्यासाठी शासकीय अनेक योजना राबविल्या जातात. त्या योजना पुरेशा प्रमाणात ग्रामीण भागातील महिलांपर्यंत पोहोचत नाहीत. या योजना महिलांपर्यंत पोहोचवून त्यांना बळ देणे हा या मुद्यामागील समाजापर्यंत पोहोचण्याचा महाविद्यालयाचा हेतू आहे. ग्रामीण भागात बचतगट स्थापन झालेले आहेत, मात्र त्यातील बरेचसे बचतगट हे पुरुषच चालवितात. याबाबतीत सर्वेक्षण व विकासातील महिलांचे योगदान असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी सर्वेक्षण फॉर्मधील माहिती भरून देणे

योग्य होईल. या माहितीच्या आधारे गावातील 'महिलांचे आरोग्य' उपक्रमासही मदत होऊ शकते.

अपारंपरिक ऊर्जा साधने

समस्त मानव जातीचा विकास व उन्नतीमध्ये ऊर्जेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. सध्याच्या प्रचंड वीजवापराच्या परिस्थितीमध्ये पारंपरिक ऊर्जेचा वापर कमीत कमी करण्यासाठी प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. कारण परंपरागत इंधनाची मर्यादा व त्या अनुषंगाने येऊ घातलेले ऊर्जेचे संकट पाहता लोकांनी दैनंदिन जीवनात अपारंपरिक ऊर्जेच्या वापरावर लक्ष केंद्रीत करणे अनिवार्य झालेले आहे. सौरऊर्जा, पवनऊर्जा, भूगर्भातील औष्णिक ऊर्जा, लहरींमध्ये सामावलेली ऊर्जा, लाटांमध्ये सामावलेली ऊर्जा इ. पासून सुध्दा ऊर्जा निर्मितीस वाव आहे. पारंपरिक ऊर्जेच्या माध्यमातून समाजाला होणारे नुकसान लक्षात घेण्याजोगे आहे. काही पारंपरिक ऊर्जांमुळे तत्काळ नुकसान होते. उदा. लाकूड जाळणे म्हणजे पर्यावरणाचा एक प्रकारे न्हास याशिवाय धुराच्या माध्यमातून प्रदूषण अशा अनेक नुकसानीच्या गोष्टी घडतात. या टाळण्यासाठी संबंधित गावात काही प्रयोग करता येतील का? शासकीय, अशासकीय संस्थांच्या माध्यमातून प्रयत्न करून ग्रामीण भागातील विजेची समस्या कशी सोडविता येईल ह्याचा विचार विनिमय करता येऊ शकतो. पारंपरिक विजेचा गावात किती वापर होतो? गावाची विजेची गरज काय आहे? विजेची गळती अगर चोरी होते का? इ. गोष्टींबाबत सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून अहवाल तयार करावा. याचा सविस्तर अभ्यास केल्यास अपारंपरिक ऊर्जा साधनांचा वापर करून गावाला किती, कशी, केवढ्या प्रमाणात ऊर्जा देता येईल याचा अभ्यासपूर्ण अहवाल तयार करता येवू शकतो, जो त्या गावाच्या एकूण विकासात उपयोगी ठरेल. शासकीय अधिकाऱ्यांनाही मार्गदर्शक ठरू शकेल अशी व्याप्ती या अहवालाची होऊ शकते. गावातील प्रत्येक घरातील विजेचा वापर किती असून प्रत्यक्षात संपूर्ण गावाला वीज किती मिळते? व इतर वीज कोठे जाते? अशा बारीक-सारीक गोष्टींचा परामर्श घेता येवू शकतो. सर्वेक्षण फॉर्म बनविताना

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

बल्ब, रात्रीचा दिवा, ट्यूब, सी.एफ.एल., पंखा, टेबल फॅन, एअरकुलर, वातानुकूलिन यंत्र, मिक्सर, ब्लेंडर, ज्यूसर, घरघंटी, टोस्टर, इलेक्ट्रिक ओव्हन, मायक्रोओव्ह ओव्हन, इस्त्री, गिझर, टी.व्ही., रेडिओ, व्हिडीओ, कॅसेट प्लेअर, स्टिरिओ सिस्टीम, वॉशिंग मशिन, व्हॉक्यम क्लिनर, संगणक, इ. साधनांसाठी किती वीज प्रत्येक घरात वापरली जाते. किती इलेक्ट्रिक साधने प्रत्येक घरी वापरली जातात. यातून प्रत्यक्ष विजेचा वापर किती होतो हे लक्षात येते.

बौद्धिक खेळ :

१ दूरदृष्टीचा खेळ :

खेळाचे उद्दिष्ट : आपल्याला असाध्य वाटणाऱ्या गोष्टी साध्य करण्यात दूरदृष्टी आणि कल्पकता या गोष्टींचे बळ ओळखणे हे या खेळाचे उद्दिष्ट होय.

गटांची संख्या : गट आकाराविषयी काही मर्यादा नाही.

खेळाच्या पद्धती : या खेळाचे दोन भाग आहेत. खेळात सहभागीदारांनी एकमेकांपासून इतक्या लांब उभे राहावे, जेणेकरून त्यांचे हात एकमेकांना किंवा कोणत्याही वस्तूला किंवा भिंतीला स्पर्श करणार नाहीत. आपले पाय जमिनीवर पक्के ठेवा आणि ते खेळाचा दुसरा भाग होईपर्यंत तेथून हलवू नका.

भाग एक : आपला उजवा हाथ आपल्यासमोर पुढे करा. आपले पाय न हलवता आपली कंबर आणि तो हात घड्याळ्याच्या दिशेने तेथपर्यंत फिरवा जेथून आणखी पुढे जाणे तुम्हांला शक्य होत नाही. जेथे तुम्ही थांबलात त्या ठिकाणी खूण करा आणि हळूवारपणे आपल्या जागेवर परत या. मात्र आपल्या जागेवरून सरकू नका.

भाग दोन : आता अगदी पूर्वीप्रमाणेच कृती करा पण यावेळी डोळे बंद ठेवा. जेव्हा तुम्हांला वाटेल की तुम्ही त्या ठिकाणी पोहोचलात ज्या ठिकाणी तुम्ही मागच्यावेळी थांबला होतात डोळे उघडू नका. आपल्या मनाशी ठरवा की

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

आपल्याला त्या बिंदूच्या पुष्कळ पुढे जायचे आहे आणि तसे प्रयत्न तेव्हापर्यंत करा जेव्हापर्यंत तुम्हांला आणखी पुढे जाणे शक्य होत नाही. आता डोळे उघडा आणि पूर्वी थांबलात तो बिंदू आणि हा बिंदू तपासून बघा. तुम्ही एकतर त्याच ठिकाणी किंवा त्यापेक्षा पुढे नाहीतर त्याही आधी असाल. हळूवारपणे आपल्या जागी परत या.

अनुभवाची पृच्छा : खेळातील भागीदारांनी आपापला अनुभव सांगावा की दुसऱ्यांदा ते कुठे थांबलेत. सर्वांचे सांगून झाल्यावर तुम्हाला आश्चर्य वाटेल की डोळे बंद असूनसुद्धा बरेच लोक पूर्वीपेक्षा पुढे गेलेले आहेत. एक कारण हे की पहिल्या वेळेस आपण आपल्या मर्यादा ओळखून आता पुढे जाता येत नाही असे ठरवतो. पण दुसऱ्यांदा जेव्हा डोळे बंद असतात तेव्हा आपण कल्पना करतो की आपण पूर्वीपेक्षा आणखी पुढे जात आहोत आणि तसा प्रयत्न देखील करतो. तेव्हा खरेच आपण आणखी पुढे जातो. कल्पकतेचे आणि दूरदृष्टीचे हे बळ होय जे व्यक्तीला असाध्य वाटणारी गोष्ट साध्य करण्यास सक्षम करते. हा खेळ खेळल्यामुळे आपले उच्च ध्येये कायम करण्याची किंवा आपल्या सक्षमता कमी न लेखण्याची प्रेरणा तुम्हाला प्राप्त झाली. प्रत्येकाच्या जीवनात काही ध्येय असतात, पुढे जाण्याची आस असते. आपण सगळेजण ते ध्येय साध्य करू शकतो. संस्कृतीचे अध्ययन करू शकतो, आपण आपले ध्येय साध्य करत आहोत अशी दृष्टी ठेवायला हवी. तुमची दूरदृष्टी स्वतःपुरती मर्यादित न ठेवता व्यापक असावी.

२ सहकार्याची भावना :

खेळाची उद्दिष्टे : जेव्हा कुटुंबात सहभागीतेचा सराव केला जातो तेव्हा आयुष्य मनोरंजक, अधिक ऐक्य निर्माण करणारे आणि संसाधनांचा अपव्यय टाळणारे कसे ठरते या गुणाची योग्यता ओळखणे.

खेळाची गटसंख्या : प्रत्येक गटात चार किंवा पाच सदस्य असू शकतात. स्त्रीपुरुषांचे गट वेगवेगळे असावेत.

आवश्यक साहित्य : प्रत्येक गटासाठी वर्तमानपत्राचे एक पान.

खेळाची कार्यपद्धती : छोट्या छोट्या गटात उभे राहा. प्रत्येक गटासाठी वर्तमानपत्राचे एक पान असेल. वर्तमानपत्राचे पान जमिनीवर पसरवून ठेवा. गटातील सर्व सदस्यांनी त्या पानावर उभे राहावे. कोणाचेही पाय जमिनीला स्पर्श करणार नाहीत. एक ते पाच मोजा आणि बाजूला व्हा. वर्तमानपत्राच्या पानाची अर्धी घडी घाला आणि पूर्वी प्रमाणे त्यावर उभे राहण्याची कृती करत राहा. जेव्हापर्यंत त्या घडी घातलेल्या कागदावर जमिनीला स्पर्श न करता उभे राहणे अशक्य होत नाही तोपर्यंत ही कृती सुरु ठेवा. प्रत्येकवेळी पाच मोजायला विसरू नका. नंतर प्रत्येक गटांनी एकमेकांना आपापले कागद दाखवावेत.

अनुभवाची पृच्छा : आत्ताच्या अनुभवाचे विश्लेषण खालील प्रश्नाद्वारे करा.

- १ आत्ता तुम्हांला कसे वाटते ?
- २ हा खेळ खेळताना तुम्ही कोणकोणत्या कौशल्यांचा सराव केला ?
- ३ हा खेळ खेळताना तुम्ही कोणकोणत्या वृत्ती आणि गुणांचा सराव केला ?
- ४ या घटकाच्या विषयाशी हा खेळ कसा संबंधित आहे.

तुमच्या निष्कर्षांमध्ये असा उल्लेख असेल की, जेव्हा आपण सहभागीता या गुणाचा सराव आपल्या विस्तारित कुटुंबात करतो तेव्हा अधिक आनंद, एकमेकांस सहकार्य करण्यास शिकणे, सीमित उपलब्ध साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करणे या गोष्टी सहज शक्य होतात.

३ संपत्तीची राखण :

उद्दिष्ट : विश्वासपात्रतेशिवाय जीवन जगणे किती कठीण होऊ शकते याचा अनुभव घेणे.

गटाची संख्या : प्रत्येक गटात सहा सदस्य असू शकतात.

आवश्यक साहित्य : प्रत्येक गटासाठी एक रुमाल किंवा कापडाचा तुकडा.

पध्दती : प्रत्येक गटाचे सदस्य सहा फूट व्यासाच्या वर्तुळात उभे राहतात. एक सदस्य वर्तुळाच्या मध्यभागी उभा राहतो. त्याच्या समोर तो रुमाल आहे. तो रुमाल त्याची संपत्ती आहे आणि त्याने तिचे रक्षण करावयाचे आहे. वर्तुळातील सदस्य त्याची संपत्ती हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न करतात. राखणकर्त्याने त्याची संपत्ती हिसकवण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांपैकी ज्या कुणाला स्पर्श केला त्या व्यक्तीने ती संपत्ती सोडून सहा पावले मागे जावे. तेव्हास ती व्यक्ती वर्तुळात परत येऊन खेळात सामील होऊ शकेल. जी कोणी व्यक्ती ती संपत्ती हिसकावून वर्तुळाच्या बाहेर जाण्यात यशस्वी होते ती त्या संपत्तीची मालक बनते. ती वर्तुळाच्या मध्यभागी येते आणि आपल्या संपत्तीची राखण करते. ज्याने आपली संपत्ती गमावली आहे तो वर्तुळातील इतर सदस्यांमध्ये मिसळतो आणि संपत्ती हिसकवण्याचा प्रयत्न करतो. गटातील जास्तीत जास्त सदस्यांकडून किमान एक वेळा तरी संपत्ती हिसकली जाईपर्यंत खेळ सुरु ठेवावा.

अनुभवाची पृच्छा : संपूर्ण गट एकत्र येवून खालील प्रश्नांची चर्चा करील.

- १ किती सदस्यांना संपत्ती हिसकावून घेण्यात यश प्राप्त झाले व कितींना नाही ?
- २ संपत्तीचे रक्षण करताना तुमच्या मनात कोणत्या भावना होत्या ?
- ३ तुमच्याकडून जेव्हा संपत्ती हिसकवण्यात आली तेव्हा तुम्हांला कसे वाटले ?
- ४ जेव्हा तुम्ही वर्तुळात राहून संपत्ती हिसकावण्याचा प्रयत्न करीत होतात तेव्हा कोणत्या भावना होत्या ?
- ५ जेव्हा तुम्हांला संपत्ती हिसकवता आली तेव्हा तुम्हांला कसे वाटले ? तुम्हांला संपत्ती हिसकवता आली नाही तेव्हा तुम्हांला कसे वाटले ?
- ६ तुम्हाला तुमचा हा अनुभव समाजातील तुमच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडता येईल काय ? कसे ?

४ गुणविशेष ओळख :

खेळाचे उद्दिष्ट : गटातील सदस्यांच्या चांगल्या गुणांची आठवण करून चांगल्या गुणांशी त्यांचा संबंध जोडून ऐक्य वृद्धिंगत करणे.

गटातील सदस्यांची संख्या : २० सदस्यांचा एक गट असू शकेल.

कार्यपद्धती : गटातील सदस्य वर्तुळ करून उभे राहतात. एका सदस्याने आपल्या नावापुढे एखाद्या चांगल्या गुणांची निवड करावी व ते आपल्या नावापुढे लावावे. त्याच्या नावाच्या आद्याक्षारानेच त्या गुणाचीही सुरुवात व्हावी. त्यांनी नाव आणि गुण दोन्ही एकाचवेळी उच्चारवेत. उदाहरणार्थ 'शांत शशी कोल कविता' जे गुण त्याने आपल्या नावाशी जोडले आहे ते त्याच्यात असू शकेल किंवा ते प्राप्त करण्याची त्याची इच्छा तरी असेल. नंतर डावीकडून उजवीकडेच्या शेजारी असलेल्या दुसऱ्या व्यक्तीने पहिल्या व्यक्तीचे नाव आणि विशेषण याचे उच्चार करून आपले नाव आणि विशेषण उच्चारवे. उदाहरणार्थ 'शांत शशी, कोल कविता' नंतर तिसऱ्या व्यक्तीने तसेच करावे. अशा पध्दतीने जेव्हा वर्तुळातील शेवटची व्यक्ती स्वतःचे नाव आणि विशेषण जोडून सर्वांच्या नावांचा आणि विशेषणांचा उच्चार करील तोपर्यंत खेळ सुरु ठेवावा नंतर गटातील सर्व व्यक्तींनी मिळून पहिल्या व्यक्ती पासून शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत सर्वांच्या नावांचा आणि विशेषणांचा उच्चार करावा म्हणजे 'शांत शशी, कोल कविता गोड गीता' इत्यादी. प्रत्येकाने प्रत्येकाच्या विशेषणांसह नाव घेईपर्यंत खेळ खेळता येतो.

अनुभवाची पृच्छा : गटातील सदस्यांनी काही मिनिटे खालील प्रश्नांची चर्चा करावी.

- १ तुम्हाला खेळ आवडला काय? का?
- २ तुमच्या नावासाठी विशेषण शोधणे सोपे होते काय? का?
- ३ एखादे चांगले गुण दुसऱ्या कोणाला जोडणे तुम्हांला आवडते काय? का?

४ हा खेळ आणि गटातील सदस्यांमध्ये ऐक्य निर्माण करण्याच्यादृष्टीने वातावरण निर्मिती यात काय संबंध आहे?

५ वैचारिक एकता :

उद्दिष्ट : निष्कर्षाप्रत पोहोचण्यासाठी पुरेसे ज्ञान, मुक्त, मोकळी आणि पध्दतशीर सल्ला मसलत आवश्यक आहे. याद्वारे वैचारिक एकता साध्य करता येते ही गोष्ट स्वीकारणे.

गटाची संख्या : प्रत्येक छोट्या गटात चार सदस्य.

कार्यपध्दती :

पायरी १ : समुपदेशक कपड्याने झाकलेली एक वस्तू वर्गात आणतात. प्रत्येक छोट्या गटात जाऊन त्यातील प्रत्येक सदस्याला कपड्याचा थोडासा भाग बाजूला करून ती वस्तू वेगेवगळ्या बाजूने दाखवतात. अशाप्रकारे प्रत्येक व्यक्ती वेगवेगळ्या बाजूने ती वस्तू पाहते. गटातील सर्व सदस्यांना विनंती केली जाते की ती वस्तू त्यांनी तेव्हाच पाहावी जेव्हा ती वस्तू त्यांना दाखविली जाईल, मग समुपदेशक प्रत्येक गटाला आपापसात सल्ला-मसलत करून त्या वस्तूचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न करायला सांगतात. प्रत्येक सदस्याने आपले मत स्पष्टपणे मांडणे आणि दुसऱ्यांचे म्हणणे काळजीपूर्वक ऐकणे आवश्यक आहे याची समुपदेशक आठवण करून देतात. मग प्रत्येक गटाने आपले निष्कर्ष कागदावर लिहून काढावेत.

पायरी २ : प्रत्येक गटाला त्या वस्तू संबंधीचे आपापले निष्कर्ष वाचण्यास सांगितले जाते की ती वस्तू काय आहे.

पायरी ३ : समुपदेशक कापड काढून ती वस्तू सर्वांना दाखवतील.

पायरी ४ : त्यांचे उत्तर कां चूक आणि कां बरोबर हे गटातील सदस्य चर्चा करतील.

अनुभव पृच्छा :

खेळाचा निष्कर्ष :

- १ संपूर्ण ज्ञानशिवाय भाष्य करणे चुकीचे
- २ सर्वांनी एकत्रित येऊन वस्तूंचे अवलोकन केले कां?
- ३ आपले एकमत झाले होते कां?
- ४ दृष्टिकोन वेगवेगळा होता कां?

खर्चाचा विनियोग

शिबिराचे आयोजन व त्यासंबंधी लेखाविषयक माहिती :

पुणे विद्यापीठाकडून महाविद्यालयास शिबिर आयोजनापूर्वी सर्वसाधारणपणे ५०% अनुदान दिले जाते. महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना बँक खात्यात अनुदान जमा करणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्र शासनाने या संदर्भात निर्गमित केलेल्या आदेशानुसार राष्ट्रीय सेवा योजनेसाठी खाते राष्ट्रीयीकृत बँकेत स्वतंत्र खाते काढणे महाविद्यालयावर बंधनकारक आहे. विद्यापीठाकडून शिबिर आयोजनासाठी ५०% अनुदान आगाऊ मिळत असल्यामुळे उर्वरित रक्कम महाविद्यालयाने खर्च करून विद्यापीठास हिशेब सादर करणे अपेक्षित असते. शिबिराच्या आयोजन करीत असताना कामाचा व्याप विचारात घेता शिबिराचे खर्चाचे नियोजन करावे लागते. त्या सर्व कामांसाठी उपलब्ध असणाऱ्या सेवकांकडून त्यांच्या क्षमतेनुसार त्यांना काम देणे व करून घेणे आवश्यक आहे. यासाठी वेगवेगळ्या समित्या नेमणे त्याच बरोबर आर्थिक नियोजन करणे आवश्यक आहे. एकूण मिळणारी रक्कम व होणारा खर्च यांचा ताळमेळ घालणे अत्यंत आवश्यक आहे. शासनाकडून व विद्यापीठाकडून अनुक्रमे रु. ४५० व रु. १४० असे एकूण रु. ५९०/- सात दिवसांसाठी प्रत्येक स्वयंसेवकापोटी महाविद्यालयास अनुदान मिळते.

शिबिरातील मान्य होणारा खर्च :

शिबिर आयोजित करीत असताना सर्वसाधारणपणे खालील बाबींवर खर्च होत असतो.

१. लॉजिंग व बोर्डिंग २. प्रवास भाडे ३. शिबिर आयोजन भारत सरकार राष्ट्रीय सेवा योजना पुस्तिकेतील शिबिर आयोजना संबंधी संदर्भ घेतला असता, शिबिराचे आयोजन करीत असताना आपण ज्या परिसरात शिबिराचे आयोजन करतो तेथील परिस्थितीचा, तेथील राहणीमानाचा, विचार करूनच

शिबिरातील आहार व आर्थिक नियोजन करणे आवश्यक आहे असे दिसते.

१. लॉजिंग व बोर्डिंग :

शिबिराचे आयोजन करत असताना स्वयंसेवकांच्या निवास आणि जेवणासाठी खर्च होत असतो. शिबिरार्थींना राहण्यासाठी गावातील ग्रामपंचायतीची शाळा, मंदिर किंवा पंचायतीचे सभागृह घेणे अपेक्षित आहे. तसेच जेवणासाठी त्या भागात किंवा जवळपास उपलब्ध होणारा किराणा माल, भाजीपाला व अन्नधान्य खरेदी करावे लागते. स्वयंपाक करण्यासाठी स्वयंसेवकांची मदत घेणे अपेक्षित असले तरी १००-१५० लोकांचा स्वयंपाक आचार्यांशिवाय करणे सर्वच ठिकाणी शक्य होत नसल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी आचारी घेणे भाग पडते व त्यासोबत त्यांना मदतनीस म्हणूनही इतर लोकांची मदत घ्यावीच लागते अशा वेळेस त्यांच्या मानधनाचा खर्च सदर अर्थशीर्षात टाकणे अपेक्षित आहे.

२. प्रवास भाडे :

शिबिराचे आयोजन हे महाविद्यालयापासून काही अंतरावर करणे अपेक्षित आहे. महाविद्यालयाच्या आवारात शिबिर घेणे नियमबाह्य आहे. त्यामुळे शिबिर आयोजन करीत असताना स्वयंसेवकांचा, संबंधित सेवक व शिबिरास भेटी देणाऱ्यांचा प्रवासखर्च होतो. सदर प्रवासाचा विचार करता कमीतकमी खर्चात प्रवास होणे अपेक्षित आहे. शक्य झाल्यास स्वयंसेवकांनी सायकलने प्रवास करावा असा उल्लेख केलेला आहे.

३. आयोजन खर्च :

सदर अर्थशीर्षातर्गत शिबिरासाठी करावा लागणारा सर्व खर्च नोंदविणे अपेक्षित आहे. उदा. महाविद्यालयाने गावातील लोकांचा सर्वेक्षण (उदा. राहणीमान, व्यवसाय, सुशिक्षित, स्त्री-पुरुष, हागणदारी मुक्त गाव, आर्थिक उत्पन्न, उत्पन्नाची साधने, जी.आय.एस. मॅपिंग इ.) करावयाचे ठरल्यास लोकांची माहिती एकत्रित करण्यासाठी लेखन साहित्य उपलब्ध करून देणे

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

आवश्यक असते. त्यासाठी होणारा खर्च, कार्यक्रमाचे फोटो, सी. डी. इत्यादी.

४. देयके / व्हाऊचर :

शिबिराचे आयोजन करित असताना बऱ्याच वेळा देयकांच्या अडचणी येतात. ग्रामीण भागात वस्तू खरेदी करित असताना किमान देयकावर कोणत्या प्रकारच्या नोंदी करून घ्याव्यात या सर्व गोष्टींची माहिती असणे गरजेचे आहे. त्यामुळे खालील बाबींचा स्पष्ट उल्लेख असावा.

- १) दुकानदाराचे नाव
- २) वस्तू विकत घेणाऱ्याचे नाव
- ३) तारीख व देयक क्रमांक
- ४) विकत घेतलेल्या वस्तूचा तपशील
- ५) वस्तूची प्रत्येकी किंमत-दर
- ६) वस्तूची एकूण किंमत
- ७) दुकानदाराची सही
- ८) देयकावर रोख अथवा धनादेश मिळाला असल्यास तसा स्पष्ट उल्लेख असावा.
- ९) देयकाची रक्कम रु. ५०००/- वर असल्यास त्यावर रेव्हेन्यू स्टॅम्ट लावून त्यावर सही पाहिजे.

थोडक्यात किमान आवश्यक असणाऱ्या गोष्टींची पूर्तता करणे गरजेचे आहे. देयके छापिल असली पाहिजेत असे आवश्यक नाही परंतु किमान वरील नोंदी असणे आवश्यक आहे.

५. व्हाऊचर :

शिबिर आयोजन करित असताना बऱ्याच वस्तू किंवा सेवा या स्थानिक पातळीवर घ्याव्या लागतात. ग्रामीण भागात जवळजवळ सर्व व्यवहार हे रोखीने/ओळखीवर होत असतात. कसलीही लेखी नोंद न करता सर्व व्यवहार

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

होतात. त्यांना लेखी नोंदींची आवश्यकताही वाटत नाही. अशा वेळेस व्हाऊचर बनवणे गरजेचे असते. उदा. शिबिरात दूध, दळण, भाजीपाला, स्वयंपाक बनवण्यासाठी लाकडे, शेतकऱ्यांकडून घेण्यात येणारे धान्य अशा वस्तूसाठी व्हाऊचर बनवून देयकाप्रमाणे आवश्यक त्या नोंदी कराव्यात. (वर नमूद केल्याप्रमाणे) उदा. व्हाऊचरवर वस्तू / सेवा देणाऱ्याचा पत्ता, वस्तूचे वर्णन, प्रत्येकी किंमत, एकूण किंमत, रेव्हेन्यु स्टॅम्प लावणे अपेक्षित आहे. रकम मिळाल्याची नोंद सहीसह असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे व्याख्याता किंवा सेवा पुरविणाऱ्याचेही देयक उपलब्ध नसल्यास व्हाऊचर बनविणे आवश्यक आहे.

६. लेखा नोंदीविषयक :

शिबिर आयोजन होत असताना किंवा त्यानंतर झालेल्या खर्चाच्या नोंदी करणे आवश्यक आहे. सदर नोंदी करत असताना आवश्यक असल्यास संबंधित विभागातील सेवकांची मदत घेण्यात यावी. लेखा विभागातील सेवकांना त्याची सर्व माहिती असल्यामुळे लेखा नोंदीही अचूक होतील व संबंधित सेवकांनी शिबिराचे काम केल्याचे समाधानही मिळते. सदर कामासंबंधी व प्रशासकीय खर्चासाठी प्रत्येक स्वयंसेवकाप्रमाणे रुपये १०/- प्रमाणे प्रशासकीय मानधन व खर्च या अर्थशीर्षांतर्गत तरतूद केल्याची नोंद आहे. सदर हिशेबाची पूर्तता करून विद्यापीठास फेब्रुवारी अखेर देण्याची व्यवस्था करावी.

हिशेबासोबत सादर करावयाची कागदपत्रे :

- १) विद्यापीठाकडून शिबिरासाठी प्राप्त झालेले पत्र
- २) खतावणी (Ledger, Cash Book) देयके व व्हाऊचर
- ३) खर्चाचे विवरणपत्र (Statement of Expenditure)
- ४) विनियोग प्रमाणपत्र (Utilization Certificate)

- ५) प्रपत्र 'ब' (शासनमान्य) (B Form)
- ६) शिबिर आयोजनाचा अहवाल
- ७) मूल हजेरीपत्रक खर्चाची देयके
- ८) शिबिराच्या ठिकाणी किती रकमेचे काम केले त्याचा शासकीय दाखला

विनियोग प्रमाणपत्र तयार करण्यासंबंधी सूचना :

- १ महाविद्यालयास प्रथम हप्ता देण्यात आला त्याचा उल्लेख करण्यात यावा.
- २ महाविद्यालयाने एकूण केलेला खर्च.
- ३ नियमाप्रमाणे विद्यापीठाकडून देण्यात येणारी रक्कम.
- ४ महाविद्यालयाने त्यांच्या निधीतून नियमापेक्षा जास्त केलेला खर्च.

सदर माहिती संकलित करण्यासाठी प्रत्यक्ष शिबिर आयोजित करणाऱ्या प्राध्यापकांना भेडसावणाऱ्या अडचणींचा विचार करून त्यांनी अशा प्रकारे लेख लिहावा.

Following document's required to University

Regular Activity

1. Covering Letter
2. Statement of Account
3. Utilization Certificate
4. "A" Form
5. List of Students 2 Copies
6. List of Equipments Purchased during the year
7. Up to date List of Equipment
8. Xerox Copy of Bills, Which is more than Rs. 1000/-
9. Students Completed 120 Hours Work Certificate from Programme Officer and Principal.
10. A, B, CForm
11. Report 2 Copies
12. University Sanction Letter.

SPECIAL CAMP:

1. Covering Letter
2. Statement of Account Signed by Programme Officer,
3. Utilization Certificate Principal and
4. "B" Form Chartered Accountant
5. Original Attendance (Signature of Students)
6. Evaluation Report
7. Report of Camp 2 Copies
8. Xerox Copy of Bills, Which is more than Rs. 1000/-
9. University Sanction Letter

NATIONAL SERVICE SCHEME

Regular Activity

Year 20.....-20.....

UTILIZATION CERTIFICATE

Certified that the accounts of the _____
_____ college, National Service
Scheme unit for NSS Regular Activity have been audited by me with
reference to the the norms of expenditure and relevant guidelines there to.
The statement of accounts of the NSS Regular Activities duly signed by
me is enclosed, for te year 20 — - 20——

1. It is hereby certify that the total grant of Rs. _____/- has
been received by the college.
2. The college has incurred the total expenditure of Rs. _____
-/- for the implementation of the NSS regular activities Scheme.
3. The amount of Rs. _____/- is receivable to college.
4. And the amount of Rs. _____/- is to be borne by college
in accordance with the terms and conditions, norms and guidelines
laid down for the purpose.

(The Original Vouchers and stamped receipts for the above mentioned
statement of Accounts are retained in College/Institute officeand will be
made availabe to the University as required)

Programme Officer
NSS

Principal
(Seal)

Chartered Accountant
(Seal)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

NATIONAL SERVICE SCHEME

Regular Activity

Receipts & Payments Account for the year 20

Name of the college: _____

Receipts	Amount Rs	Payment	Bill No Date	SubAmount Rs.	GrossAmount Rs
Grant Received from the University (ChequeNo. & Date)		A) GroupPocket Allowance @ Rs. 48 per studentAdmin. Charges@ Rs.10 per student			
		Total @ Rs. 58/- per student			
		B) Group			
		i) Implementing Scheme (Snacks, Tea charges) (Name of the party)			
		Sub Total (i)			
		ii) Misc. Expenses details (Name of the party)			
		Sub Total (ii)			
		iii) Equipment Expenditure (Name of the party)			
		Sub Total (iii)			
		B Group Total @ Rs. 152/- per student			
Total Receipts		Total A+B = 210/-			

Programme Officer
NSS

Principal
(Seal)

Chartered Accountant
(Seal)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

NATIONAL SERVICE SCHEME

Special Camp

Year 20_____ 20_____

UTILIZATION CERTIFICATE

Certified that the accounts of the _____
_____ college, National Service
Scheme unit for NSS Special Camp have been audited by me With reference
to the norms of expenditure and relevant guidelines there to the statement
of accounts of the NSS Special Camp Activities duly Signed by me is
enclosed, for the year 20 _____ 20_____

1. It is hereby certified that the total grants of Rs. _____ /- has been received by the college.
2. The college has incurred the total expenditure of Rs. _____ /- for the implementation of the NSS Special Camp Activities.
3. The amount of Rs. _____ /- is receivable to college. and
4. And the amount of Rs. _____ /- is to be borne by college in accordance with the terms and conditions, norms and guidelines laid down for the purpose.

(The Original Vouchers and stamped receipts for the above mentioned statement of Accounts are retained in College/Institute office and will be made available to the University as required)

Programme Officer	Principal	Chartered Accountant
NSS	(Seal)	(Seal)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

NATIONAL SERVICE SCHEME

Special Camp

Receipts & Payments Account for the year 20....-20....

Name of the college: _____

Receipts	Amount Rs	Payment	Bill No Date	SubAmount Rs.	GrossAmount Rs
Grant Received from the University (ChequeNo. & Date)		A) Lodging & BoardingCharges (Name of the party)			
		Sub Total (A)			
		B) Transport Charges (Name of the party)			
		Sub Total (B)			
		C) Misc. Expenses (Name of the party)			
		Sub Total (C)			
Total Receipts		Total Payment (A to C) Rs. 590/- Per, Students for 7 Days			

Programme Officer
NSS

Principal
(Seal)

Chartered Accountant
(Seal)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

ROFORMA FOR GRANT OF CERTIFICATE UNDER ORDINANCE

NO. 163

This is to certify that Shri./Smt.....
of University Department of/..... College
.....Recognised Institution.

- (a) was enrolled in NCC and has passed 'B' and / or 'C' certificate examination,
- (b) was enrolled in NSS and has completed 120 hours of effective work and attended the necessary number of campus as required under NSS programme.
- (c) was enrolled in National Physical Efficiency Drive and has acquired three stars under the programme.
- (d) participated in Inter-University Tournaments / Competition of.....as a representative of the University of Pune.
- (e) participated in National/International Tournaments/ Competitions of..... as a representative of State of Maharashtra/ India.
- (f) has joined Adult Education Programme of the University and completed 200 clock hours, work to the satisfaction of the Project In-charge

Shri./Smt.has participated/completed above mentioned activity of..... during the year..... and is therefore entitled to grant of additional marks under Ordinance No. 163 of the University of Pune for the examination of April/October19 for the course of.....

Authority Incharge of the Activity

Principal of the College/
Head of the Recognised Institution/
University Department.

Seat No. of the Candidate

PRN

(Strike off whichever is not applicable).

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

राष्ट्रीय सेवा योजना स्वयंसेवक प्रमाणपत्र नमुना

दोन वर्षे पूर्ण (२४० तास नियमित कार्यक्रम व एक शिबिर) झालेल्या स्वयंसेवकांचे प्रमाणपत्र मागवण्याचा नमुना

१. स्वयंसेवकाचे पूर्ण नाव
२. स्वयंसेवक पूर्ण दोन वर्षे सहभागी असलेले वर्षे २० - २० व २० - २० उदा. (पहिले व द्वितीय वर्षे)
३. नियमित कार्यक्रमांमध्ये सहभागी असलेल्या स्वयंसेवकाचे हजेरीपत्रक व शिबिराचे ठिकाण दर्शवावे.
४. पहिले वर्ष पूर्ण केलेल्या स्वयंसेवकाच्या नियमित कार्यक्रमाची प्रमाणपत्रांची छायांकितप्रत कार्यक्रम अधिकारी व प्राचार्य यांच्या महाविद्यालयाच्या पत्रावर विद्यापीठाकडे पाठवावी.
५. दोन वर्षे पूर्ण झालेल्या स्वयंसेवकांची विद्यापीठ माहिती पुढील तक्त्याप्रमाणे भरून पाठवावीत.

अ.क्र.	स्वयंसेवकाचे नाव	वर्ग	स्वयंसेवकचे पहिले वर्ष २०.....ते २०.....	स्वयंसेवकचे द्वितीय वर्ष २०.....ते २०.....	नियमित कार्यक्रमाचा दिवस	कार्यक्रमाचे ठिकाण

कार्यक्रम अधिकारी
राष्ट्रीय सेवा योजना

प्राचार्य

पुणे विद्यापीठ
राष्ट्रीय सेवा योजना
नियमित कार्यक्रम अहवाल
सन -----

दिनांक : / /

१. महाविद्यालयाचे नाव : _____
२. प्राचार्याचे नाव : _____
३. कार्यक्रम अधिकाऱ्याचे नाव. _____ मो.....
४. सन.....या शैक्षणिक वर्षातील विद्यार्थ्यांचे मंजूर एककसंख्या.....
५. नियमित.....विद्यार्थी.....विद्यार्थिनी.....एकूण.....
६. विशेष शिबिर मंजूर संख्या.....विद्यार्थी.....विद्यार्थिनी.....एकूण.....
७. एकक मंजूरी पत्रकार्यक्रम अधिकारी मान्यता
८. कॅशबुक.....जनरल लेजर.....डेड स्टॉक रजिस्टर.....
९. राष्ट्रीय सेवा योजना ऑफीस.....आवक-जवक रजिस्टर.....
१०. नियमित कार्यक्रम अहवाल..... फोटो
११. रक्तदात्यांची संख्यावर्षभरातील एकूण वृक्षारोपण
१२. राष्ट्रीय सेवा योजना Website वापर करता काय?.....
१३. इतर नावीन्यपूर्ण उपक्रम/कार्यक्रम/कार्यशाळा/शिबिर/चर्चासत्र माहिती
.....
.....
.....

सही
रासेयो कार्यक्रम अधिकारी

सही
रासेयो विभाग समन्वयक

सही
रासेयो जिल्हा समन्वयक

सही
रासेयो कार्यक्रम समन्वयक

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

पुणे विद्यापीठ
राष्ट्रीय सेवा योजना
विशेष शिबिर सदृच्छा भेट अहवाल
सन -----

दिनांक : / /

१. महाविद्यालयाचे नाव :.....
२. विशेष शिबिराचे ठिकाण :.....
३. दिनांक :..... ते पर्यंत
४. महाविद्यालयापासून शिबिर ठिकाणाचे अंतरकिं.मी.
५. सन.या शैक्षणिक वर्षातील विद्यार्थ्यांचे मंजूर एककसंख्या.....
६. नियमित.....विद्यार्थी.....विद्यार्थिनी.....एकूण.....
७. विशेष शिबिर मंजूर संख्या.....विद्यार्थी.....विद्यार्थिनी.....एकूण.....
८. विशेष शिबिर प्रत्यक्ष उपस्थिती विद्यार्थी..... विद्यार्थिनी..... एकूण.....
९. रासेयो कार्यक्रम अधिकारी..... मो.....
१०. शिबिरात झालेले प्रत्यक्ष काम
-
-
११. इतर नावीन्यपूर्ण उपक्रम
-
-

सही
रासेयो कार्यक्रम अधिकारी

सही
रासेयो विभाग समन्वयक

सही
रासेयो जिल्हा समन्वयक

सही
रासेयो कार्यक्रम समन्वयक

रा.से.यो. ग्राम स्वयंसेवकांकरिता अर्ज

स्वयंसेवक ओळख क्रमांक :

अर्ज सुवाच्य व ठळक अक्षरात भरावा

१. पूर्ण नाव (श्री/श्रीमती/कु.) :
२. पिता/पतीचे नाव :
३. जन्म-तारीख :
४. राष्ट्रीयत्व :
५. शैक्षणिक पात्रता :
६. पत्ता :

घराजवळची ठळक खूण :

गाव : भाग : जिल्हा :

पिन कोड : राज्य :

७. दूरध्वनी क्रमांक : मोबाईल क्र.

८. एसटीडी संकेतांक :

९. ई-मेल (असल्यास):

१०. सर्वेक्षण करावयाची एकूण घरे :

अनुसूचित जाती : अनुसूचित जमाती :

इतर मागासवर्गीय : अल्पसंख्यांक :

पासपोर्ट
आकाराचा
फोटो

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

११. ओळख पटवण्याविषयी खूण :

१२. कोणत्या कार्यक्रमाकरिता प्रशिक्षण हवे आहे? (योग्य तिथे ✓ करणे)

i) MGNREGA महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार
हमी कायदा

(Mahatma Gandhi Rural

Employment Gurantee Act)

ii) ARWSP वर्धित वेग ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना
(Accelerated Rural Water Supply
Programme)

iii) IAY इंदिरा आवास योजना

iv) PMGSY प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना

v) SGSY स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

vi) IWMP पाणलोट व्यवस्थापन योजना

vii) CRSP केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता योजना

(Central Rural Sanitation

Programme)

viii) NSAP National Social Assistance

Programme

ix) इतर

१३. प्रशिक्षण दिले :

तारीख :

विषय :

ठिकाण :

स्वयंसेवकाचे नाव : स्वयंसेवकाची सही :

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

ग्रामीण घरांचा आढावा घेण्यासाठी फॉर्म
(ज्या घरांसाठी स्वयंसेवक नियुक्त करण्यात आले आहेत)

सर्वसाधारण ओळख :

काम क्रमांक : गाव : ग्रामपंचायत
भाग : जिल्हा : दारिद्र्य रेषेखालील संकेतांक
(दारिद्र्य रेषेखालील असल्यास)
शिधापात्रिका अनुक्रमांक : खाते क्रमांक (बँक/पोस्ट
ऑफिस)

जात / श्रेणी (अनु.जाती/अनु.जमाती/इतर मागासवर्गीय/सर्वसाधारण)

धर्म :

सदस्यांची सविस्तर माहिती

क्रमांक	नाव	लिंग (पुरुष/ स्त्री)	वय	व्यवसाय	शैक्षणिक पात्रता	वार्षिक उत्पन्न (रु.)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

घरगुती मालमत्ता (सर्वेक्षणाच्या दिवशी)

स्थावर मालमत्ता :

अ. क्र.	मालमत्तेची वर्गवारी	एकरी क्षेत्र	अंदाजे मूल्य (रु.)	जमीन मालकीची भाड्याची, की सरकारी आहे?
१.	घराभोवताली असलेला गोठा वगैरे याखालची जमीन			
२.	लागवडीखाली येण्याजोगी असिंचित जमीन			
३.	लागवडीखाली येण्याजोगी सिंचित जमीन			
४.	फळबागखालील जमीन			
५.	कच्चे घर			
६.	अर्धे पक्के घर			
७.	पक्के घर			

२) पशुधन :

अ. क्र.	पशुधन	संख्या	अंदाजे मूल्य (रु.)	पारंपरिक की संकरित
१.	बैल			
२.	दूध देणारी जनावरे			
३.	शेळ्या (बकऱ्या)			
४.	मेंढ्या			
५.	कुक्कुटपालनास योग्य पक्षी			
६.	उंट			
७.	इतर (कृपया उल्लेख करावा)			

मालकीची वाहने / अवजारे व हत्यारे :

अ. क्र.	वाहन	क्रमांक (संख्या)	अंदाजे मूल्य	विकत घेतल्याची तारीख
१.	बैलगाडी			
२.	सायकल (दुचाकी)			
३.	स्कूटर			
४.	मोटरसायकल (फटफटी)			
५.	गाडी (चारचाकी)			
६.	ट्रॅक्टर			
७.	इतर वाहने (उल्लेख करावा)			
८.	पंपसेट			
९.	श्रेशर (मळणी यंत्र)			
१०.	हार्वेस्टर (कापणी यंत्र)			
११.	इतर अवजारे (उल्लेख करावा)			

- ४) टेलिफोन (दूरध्वनी), मोबाईल फोन (भ्रमणध्वनी), प्रत्येकाचा नंबर
५) वीज जोडणी : असल्यास KVA मध्ये भार व सरासरी वार्षिक बिल आकारणी

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

नोकरी आणि उत्पन्न :

अ. क्र.	नोकरीची श्रेणी	सदस्य संख्या	प्रति वर्षी दिवस	वार्षिक उत्पन्न (रु.)
१.	लागवड			
२.	शेतमजूर			
३.	मजूर			
४.	स्थानांतरित मजूर			
५.	कारागीर			
६.	सरकारी नोकरी			
७.	व्यवसाय			
८.	MGNREGA			
९.	इतर सार्वजनिक काम			
१०.	इतर			

७) आर्थिक गुंतवणूक (सर्वेक्षणाचे दिवशी)

- १) बँक ठेव रु.
 २) पोस्ट आफीस ठेव रु.
 ३) विमा रु.
 ४) म्युच्युअल फंड, शेअर्स रु.
 ५) इतर रु.

८) कर्ज : (सर्वेक्षणाचे दिवशी)

- १) बँकेस देणे रु.
 २) सावकारांचे देणे रु.
 ३) मित्र वा नातेवाईकांचे देणे रु.
 ४) इतर कोणाचे देणे रु.

सर्वेक्षणाची तारीख :

सत्यापनाची तारीख :

स्वयंसेवकाचे नाव :

सत्यापन करणाऱ्याचे नांव :

हुद्दा :

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

**मागणी व कामाची तरतूद यांचा समन्वय
वर आधारित सूक्ष्म-स्तरीय योजना - (MGNREGA अंतर्गत)**

अपेक्षित कार्य : भूमि विकास, विहिरी, लागवड फुलोत्पादन बागायती रस्ते, टाक्या कालवे, इ.														
आधार SGSY, PMGSY, RKVY, NHM, NAP अल्पसंख्याक विकास MPLAD, MLALAD, इ.														
काम करण्यासाठी अपेक्षित दिवस / काम करण्यासाठी दिलेली मुदत														
काम क्रमांक	कामगार	एप्रिल	मे	जून	जुलै	ऑगस्ट	सप्टें.	ऑक्टो	नोव्हें.	डिसें.	जाने.	फेब्रु.	मार्च	एकूण
अधिप्रमाणीकरण (खेपणा शाबित करणे)							सत्यापन (पडताळणी)							
स्वयंसेवकाचे नाव :							सत्यापन करणाऱ्या अधिकाऱ्याचे नांव							
गाव :														
भाग :														
जिल्हा :							तारीख :							
स्वाक्षरी :							प्रमुखाची स्वाक्षरी :							
तारीख :							तारीख :							

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

तक्ता

जमीन वापर सुधारणा योजना

जमीन वापर वर्गवारी (हेक्टरी)	मागील वर्ष	ध्येय	उद्दिष्ट प्राप्ती	वाढ%
लागवडीखालील एकूण क्षेत्र				
पिकांचे ढोबळ मानाने क्षेत्र				
सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र				
सिंचनाखालील क्षेत्र ढोबळ मानाने				
एकापेक्षा अधिक वेळा सिंचन केलेले क्षेत्र (NSA-GCA)				
एकापेक्षा अधिक वेळा सिंचन केलेले क्षेत्र (GIA-NIA)				
गांडुळ खत, सेंद्रिय खत या खालील एकूण क्षेत्र				
जंगलाखालील क्षेत्र				

प्राथमिक सर्वेक्षण

१ प्राथमिक माहिती :

- १.१ गावाचे नाव :
- १.२ तालुका :
- १.३ जिल्हा :
- १.४ आपण या गावात किती वर्षांपासून राहत आहात : वर्षे

२ कुटुंबाची माहिती :

- २.१ कुटुंब प्रमुखाचे नाव :
- २.२ घर क्रमांक :
- २.३ कुटुंब प्रमुख उपलब्ध नसताना इतर कोणी माहिती देत असल्यास त्याचे/तिचे नाव :
- २.४ कुटुंब प्रमुखाशी नाते :
(खुद्द कुटुंबप्रमुख माहिती देत असल्यास स्वतः लिहावे.)

- २.५ धर्म : १ हिंदू २ मुस्लिम ३ ख्रिस्ती
४ बौद्ध ५ शीख ६ जैन
७ इतर (स्पष्ट करा)

२.६ जात (उल्लेख करा) :

- १ खुला वर्ग/ ओपन
- २ अनुसूचित जाती/ एस. सी.
- ३ अनुसूचित जमाती/ एस.टी.
- ४ इतर मागास जाती/ ओबीसी
- ५ भटक्या व विमुक्त जाती/व्हीजीएनटी
- ६ इतर (स्पष्ट करा)

३ कुटुंबाची पार्श्वभूमी :

३.१ कृपया तुमच्या घरात सध्या राहात असणाऱ्या सर्वजणांची माहिती सांगा.

सूचना :

- १ कमावणाऱ्या व्यक्तीचे नाव प्रथम लिहा.
- २ वय पूर्ण वर्षात लिहा.
- ३ शिक्षण : उदा. १० वी पास, तिसरीपास, अशिक्षित
- ४ वैवाहिक स्थिती : उदा. विवाहित, अविवाहित, विधुर, वेगळे झालेले, घटस्फोटीत.

अ. क्र.	घरात राहणाऱ्या व्यक्तीचे नाव	कुटुंब धारकांशी नाते	वैवाहिक स्थिती	लिंग	पूर्ण वय वर्षे	शिक्षण	तांत्रिक शिक्षण घेतले आहे काय?	काही विशिष्ट कौशल्य/कसब आहे का?	भावी काळात कोणत्या प्रकारचा रोजगार करायला आवडेल
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
२									
३									
४									
५									
६									
७									
८									
९									

५ स्थलांतरीत व्यक्तींसाठी

सूचना :

- १ व्यवसाय : उदा. शेती, कुशल कामगार यासाठी बरोबर दिलेली यादी विचारात घ्यावी, परंतु क्रमांक न लिहिता अक्षरात व्यवसाय लिहावा.
- २ उत्पन्न : आकड्यात लिहावे. (उदा. रु. ३०००/-, रु. ५०००/-)
- ३ जर दिलेल्या रकान्यापेक्षा जास्त व्यक्ती घरात राहात असतील तर वेगळ्या कागदावर दिलेल्या मसुद्याप्रमाणे माहिती भरावी. कृपया हा कागद प्रश्नावलीच्या शेवटी जोडा व प्रश्न तीन खाली जास्तीची माहिती मागे पाहा अशी सूचना लिहा.

अ. क्र.	व्यवसाय/ नोकरी		अंदाजे वार्षिक उत्पन्न (रु. ५०००/-)		शारीरिक/मानसिक अपंगत्व/व्यांग	इतर अधिक माहिती
	मुख्य व्यवसाय १	दुय्यम व्यवसाय २	मुख्य व्यवसाय ३	दुय्यम व्यवसाय ४		
१						
२						
२						
३						
४						
५						
६						
७						
८						
९						

१.२ या व्यक्तिरिक्त तुव्या घरातील सदस्यांनी बाहेरगावी स्थलांतर केले आहे काय ? (योग्य त्या चौकोनात करा) होय नाही

असेल तर खालील माहिती पुरवा.

अ. क्र.	स्थलांतरीत व्यक्तीचे नाव	कुटुंब धारकांशी नाते	वैवाहिक स्थिती	लिंग	पूर्ण वय वर्षे	शिक्षण	स्थलांतरीत जागा	स्थलांतरीत कारण	स्थलांतरीतराचा प्रकार तात्पुरते/ कायमस्वरूपी	नवीन ठिकाणी राहण्याचा कालावधी (वर्ष)
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१										
२										
३										
४										
५										
६										
७										
८										
९										

४ स्वयंरोजगाराबद्दल माहिती :

- ४.१ तुमच्या कुटुंबात कोणाचा स्वयंरोजगार आहे काय? होय नाही असल्यास :
- ४.२ स्वयंरोजगाराचे नाव : (उदा. न्हावी, फिटर, लोहार, सुतार) :
- ४.३ स्वयंरोजगारांतून सध्याचे सरासरी उत्पन्न रुपये : मासिक रु. वार्षिक रु.
- ४.४ स्वयंरोजगारासाठी घेतलेले कर्ज/अनुदान घेतले होते/आहे का? होय नाही असल्यास :
- ४.५ स्रोत :
- ४.६ रक्कम :
- ४.७ तुमच्या कुटुंबात कोण शेतमजुरी करतात का? होय नाही करीत असल्यास
- ४.८ शेतमजुरीचा स्रोत एक अनेक
- ४.९ शेतमजुरीचे ठिकाण स्वतःच्या गावात इतर गावात

शेतमजुरी		स्त्री अ	पुरुष ब	मुले क	एकूण
कुटुंबातील शेतमजुरांची संख्या					
शेतमजुरीचा एकूण कालावधी (वार्षिक)	दिवस				
शेतमजुरी पासून एकूण वार्षिक उत्पन्न (वार्षिक)	रुपये				

- ४.१० तुमच्या कुटुंबात कोण इतर प्रकारची मजुरी करतात का? होय / नाही करीत असल्यास :
- ४.११ मजुरीचा प्रकार व स्रोत :

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

४.१२ मजुरीचे ठिकाण : स्वतःच्या गावात इतर गावात इतर ठिकाणी
(कृपया स्पष्ट करा)

इतर प्रकारची मजुरी

शेतमजुरी		स्त्री अ	पुरुष ब	मुले क	एकूण अ+ब+क
कुटुंबातील मजुरांची मजुरीचा एकूण कालावधी (वार्षिक) मजुरी पासून एकूण वार्षिक उत्पन्न (वार्षिक)	संख्या दिवस रुपये				

४.१३ तुमच्या कुटुंबातील कोण नोकरी करतात का? होय / नाही
करीत असल्यास (योग्य त्या ठिकाणी नोकरी करीत असणाऱ्या
व्यक्तींची संख्या लिहा)

नोकरीचे स्वरूप	कायमस्वरुपी	तात्पुरती
शासकीय खासगी नोकरीपासून एकूण कौटुंबिक उत्पन्न		

५ जमीन धारणेचा प्रकार (कृपया अशी ✓ खूण करा)

- ५.१ खातेदार संयुक्त खातेदार भूमिहीन
- ५.२ खातेदार असल्यास त्यापैकी गावात राहणारे स्थलांतरित झालेले
(संख्या लिहा) संख्या लिहा
- ५.३ या गावातील वास्तव्याचा कालावधी वर्षे:

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

५.४ तुमच्या मालकीच्या जमिनीबद्दल खालील माहिती सांगा.

जमिनीचे प्रकार	गावाचे नाव	स. नं. / गट नंबर			क्षेत्रहेक्टर		
		अ	ब	क	अ	ब	क
बागायती जमीन							
जिरायती जमीन							
इतर							
एकूण							

अ. वंशपरंपरेने ब. विकत घेतली असेल तर कधी क. किती (हेक्टरमध्ये)

६.१ गावाबाहेर राहणारे खातेदार : जमीन खरेदीचे वर्ष : हेक्टर :
सध्या राहण्याचे ठिकाण :

पत्ता :

फोन नं. :

६.२ सध्या कुटुंबप्रमुख काय करतात? व्यवसाय नोकरी इतर

- १ शेतीकाम
- २ स्वतःच्या शेतीत
- ३ खाणकाम / लाकूडतोड
- ४ मासेमारी / पशुपालन
- ५ कारखान्यात कामाला
- ६ बांधकाम

७ वाहतूक

८ व्यापार व व्यवसाय

९ सर्व्हिस

७ निवास व निवासी भूखंडाची माहिती

७.१ राहते घर स्वतःच्या मालकीचे भाड्याने राहतात इतर (नमूद करावे)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- ७.२ निवासी भूखंडाचे (प्लॉट) क्षेत्रफळ स्केअर फूट
- ७.३ बांधलेल्या घराचे क्षेत्रफळ स्केअर फूट
- ७.४ परसबागेचे क्षेत्रफळ स्केअर फूट
- ७.५ गोठ्याचे क्षेत्रफळ स्केअर फूट
- ७.६ घर किती मजली आहे?
- ७.७ घरातील खोल्यांची संख्या :
- ७.८ भिंती बांधण्यासाठी वापरण्यात आलेले साहित्य : १ पत्रा/कुड
२ माती ३ दगड ४ वीट ५ वीट सिमेंट
- ७.९ घराचे छप्पर बांधण्यासाठी वापरण्यात आलेले साहित्य : १ पत्रा
२ असबेस्टॉस ३ कौल ४ सिमेंट
- ७.१० घरातील फरशीसाठी वापरण्यात आलेले साहित्य : १ माती २
कोबा ३ फरशी ४ टाईल्स

८ पशुधनाबाबत माहिती : पशुधन आहे का? होय नाही

८.१ तुमच्या मालकीच्या जनावरांबद्दल खालील माहिती सांगा.

प्रकार	संख्या		प्रकार	संख्या	
	देशी	संकरित		देशी	संकरित
बैल गाई म्हैस रेडा इतर नमूद करावे			शेळ्या मेंढ्या कोंबड्या/बदके डुकरे		

- ८.२ पशुधन असल्यास जनावरांसाठी चारा कोठून उपलब्ध होतो?
१ गायरान २ विकत घेऊन ३ स्वतःच्या शेतातील ४ इतर
(नमूद करावे) :

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

८.३ दूध उत्पन्न (लिटर) व त्याच्या विक्रीपासून मिळणारे उत्पन्न याबद्दल खालील माहिती सांगा.

पशु	दरमहा दुधाचे (लिटर)	विक्रीपासून मिळणारे दरमहा उत्पन्न (रुपये)	विक्रीपासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न (रुपये)
गाय म्हैस शेळ्या मेंढ्या			

९ सोयी सुविधा :

९.१ खालील सोयी-सुविधा आपल्या कुटुंबात उपलब्ध आहेत का ?
(योग्य त्या ठिकाणी ✓ करा)

अ. क्र.	सुविधा	होय	नाही	संख्या
१	वीज			
२	वीजमीटर			
३	पिण्याच्या पाण्याचे वैयक्तिक स्रोत (हातपंप/विहिर/नळ)			
४	वैयक्तिक संडास			
५	स्नानगृह			
६	टेलिफोन			
७	फ्रीज			
८	सायकल			
९	कपडे धुण्याचे मशिन			
१०	बैलगाडी			
११	ट्रॅक्टर / टेम्पो / ट्रक			
१२	मोटारसायकल			
१३	मोटार कार			

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

अ. क्र.	सुविधा	होय	नाही	संख्या
१४	गोबर गॅस / गॅस सिलिंडर			
१५	ओव्हन			
१६	टी. व्ही. / सी. डी. प्लेअर / डी.टी.एच.			
१७	रेडिओ / टेप			
१८	मोबाईल			
१९	कपडे शिवण्याचे मशिन (विजेवर चालणारे / विजेशिवाय चालणारे)			
२०	संगणक			
२१	इतर (नमूद करावे)			

१० कर्जाची स्थिती (योग्य त्या ठिकाणी ✓ करा)

१०.१ तुम्ही किंवा तुच्या कुटुंबीयांनी घेतलेल्या कर्जाबद्दल खालील माहिती सांगा.

अ. क्र.	कर्जाचा स्रोत	हेतू रक्कम रुपये	मासिक हसा (रु.)	उर्वरित रक्कम	कालावधी (महिने)	तारण गहाण	बँकेचे नाव
१	बँक						
२	क्रेडिट सोसायटी						
३	स्वयंसाहाय्यता बचत गट						
४	सावकार						
५	नातेवाईक/मित्र						
६	इतर						

११ आपले कुटुंब दारिद्र रेषेखाली आहे काय? होय /नाही

१२ तुम्ही वैद्यकीय सेवा कोठे घेता ?

१ सरकारी

२ खासगी

- १३ घरात वारंवार होणारे आजार कोणते ?
- १ डायरीया
 - २ मलेरिया
 - ३ सर्दी / पडसे
 - ४ ताप
 - ५ इतर
- १४ वैद्यकीय सेवा गावात कशी आहे ?
- १ खूप चांगली
 - २ चांगली
 - ३ वाईट
- १५ कोणत्या प्रकारच्या वैद्यकीय सेवा गावात उपलब्ध आहेत ?
- १ सरकारी दवाखाना
 - २ खासगी डिस्पेन्सरी
 - ३ युनानी
 - ४ आयुर्वेद / होमिओपॅथी
 - ५ औषधांचे दुकान
 - ६ इतर
- १६ वैद्यकीय सेवेचे गावापासून अंतर किती कि. मी. आहे.
- १७ तुमच्या घरी पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत काय आहे ?
- १ घरात नळ
 - २ घरात हापसा (हातपंप)
 - ३ सार्वजनिक हापसा (हातपंप)
 - ४ विहीर घरात

- ५ सार्वजनिक विहीर
६ इतर
- १८ पाणी निर्मळ (स्वच्छ) करण्यासाठी काय वापरता ?
१ गाळणे / तुरटी / फिल्टर
२ उकळणे
३ विद्युत फिल्टर
४ काहीच नाही
५ इतर
- १९ स्वयंपाकासाठी कोणते इंधन वापरता ?
१ लाकडे / पिकांचा उर्वरित भाग / गोवऱ्या
२ रॉकेल
३ कोळसा
४ विद्युत
५ एल. पी. जी.
६ इतर
- २० गावात स्वच्छता केली जाते का ?
१ होय २ नाही
- २१ स्वच्छता कशी केली जाते ?
१ कधीतरी
२ सण / उत्सवाला
३ वारंवार (रोजच्या रोज)
- २२ स्वच्छतेबाबत तुम्ही समाधानी आहात काय ?
१ होय २ नाही

- २३ घरात कुणी शाळा सोडली आहे काय? मुलगा वा मुलगी
१ होय २ नाही
- २४ कोणत्या वर्गात शाळा सोडली ?
१ इ. ४ थी
२ इ. ७ वी
३ इ. ९ वी
४ इ. १० वी
- २५ शाळा सोडण्याचे कारण :
१ अंतर जास्त
२ कामाला जाणे
३ भावंडांचा सांभाळ
४ आईला मदत
५ इतर
- २६ तुमच्या गावाचा विकास करण्यासाठी तुच्या मते पुढील कोणत्या गोष्टीला प्राधान्य द्यावयास हवे.
१ शिक्षण २ आरोग्य
३ पाणी ४ वीज
५ रस्ते ६ स्वच्छता
- मुलाखत करणाऱ्याचे पूर्ण नाव पर्यवेक्षकाचे पूर्ण नाव
सही सही
दिनांक दिनांक

समय दर्शक तक्ता

समय दर्शिका तक्ता तयार करताना गावातील सगळ्यात वृद्ध व्यक्तींकडून जास्तीत जास्त मागील वर्षाची माहिती मिळवावी म्हणजे १९३०-४० दरम्यानची माहिती मिळेल म्हणजेच या तक्त्यावरून गावाच्या प्रगतीचा आढावा घेता येईल.

वर्ष	घरे	लोकसंख्या	पाण्याची सोय	पाऊस	बाजार	पिके	झाडे	वीज	शाळा	वाहतूक व्यवस्था	मजुरी	
											महिला	पुरुष

ग्राम विकास सर्वेक्षण

कृपया ही प्रश्नावली लक्षपूर्वक भरा, योग्य रकान्यावर ✓ अशी खूण करा.
आवश्यक असल्यास वेगळे लिहा.

प्राथमिक माहिती:

१. गाव : तालुका : जिल्हा :
२. कुटुंब प्रमुखाचे नाव :
३. या गावातील वास्तव किती वर्षांपासून आहे?
४. धर्म : हिंदू, मुस्लीम, जैन, बौध्द इ.
५. जात-पोटजात :
६. व्यवसाय /नोकरी कोठे करता?
७. कुटुंबातील सदस्य संख्या किती? वृध्द, तरुण, बालके
८. सामाजिक स्थरावरील एखद्या अधिकारी पदावर आहात?
९. वार्षिक उत्पन्न किती? घरात किती वाहणे आहेत?
१०. घर स्वतःचे आहे का? स्वरूप स्पष्ट लिहा खोल्या सुविधा आहेत?
११. घरातील कोणी नोकरी व्यवसायासाठी परगावी गेलेले का?
१२. संपर्कसाठी मो. नं.
१३. याआगोदर कोणत्या सरकारी योजनेचा लाभा मिळाला आहे का?
१४. कोणत्या याजनेची माहिती पाहिजे का?
१५. जनावरे, शेळ्या किती आहेत?
१६. वैयक्तिक संडास आहे का? नसल्यास सार्वजनिक संख्या किती?
१७. विज किती तास/वेळ असते?

कौटुंबिक माहिती :

अ.क्र.	कुटुंबातील सदस्याचे नाव	कुटुंबातील प्रमुखाशी नाते	वैवाहिक स्थिती	वय	शिक्षण	कौशल्ये/ प्रशिक्षण
१						
२						
३						
४						

नोकरी/ व्यवसाय/ शिक्षणासाठी परगावी असणारे कुटुंबिय यांची वरील प्रमाण माहिती. पत्ता व स्वरूपक्र :

कुटुंबाकडे शेती किंवा शेतमजूर यांत्रिक किती आहे.

१. शेती किती व कोणत्या प्रकारची आहे?
२. प्रमुख पिके खरीप
३. शेतीसाठी पाण्याची सोय
४. किमान कॉल सेंटरचा उपयोग करता काय?
५. शेतीमध्ये काही प्रयोग केलेत का? प्रशिक्षण घेतले का?
६. माती परिक्षण केले आहे का?

शेती पुरक व्यवसाय:

१. दुभती जनावरे किती, गाई संकरित, म्हशी
२. शेळी मेंढी किती संख्या
३. कोंबड्या -पक्षी
४. शेतमालासाठी बाजारपेठ कुठे आहे.

आरोग्यविषयक माहिती:

१. आरोग्यसेवेसाठी सरकारी /खाजगी व्यवस्था आहे.
२. घरात /परिसरात वारंवार होणारी आजार कोणते?

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

डायरीया, मलेरिया, ताप, थंडी इ.

३. वैद्यकीय सेवा कशी आहे. उत्तम -सामान्य-निम्ब.
४. गावातील वैद्यकीय सेवेचा प्रकार, झाडपाल-आयुर्वेद अॅलॉपथी
५. पिण्याचे पाणी कसे मिळवता,
नळ, हातपंप, सार्वजनिक विहिर
६. पाण्याच्या शुध्दतेसाठी काय व्यवस्था आहे.
७. स्वयंपाकासाठी कोणते इंधन वापरता.
गॅस, रॉकेल, लाकूड इ.
८. गावात निर्मलग्राम योजना आहे का? व म. गा. त. मु. अ. आहे का?
९. इतर कोणत्या योजना आहेत, पेयजल, जननी, आरोग्य सेवा
१०. गावासाठी सर्वात जास्त आवश्यक कोणती गोष्ट आहे.
शिक्षण, आरोग्य, पाणी, वीज, रस्ते, स्वच्छता, वाहतूक

जैवविविधता:

१. गावात कोणते प्राणी, पक्षी आहेत?
२. वृक्ष व औषधी वनस्पती कोणत्या आहेत त्याचा उपयोग कसा होतो.
३. अन्नपदार्थ फळे कोणती आहेत? /पालेभाज्या
४. खनीजपदार्थ आहेत का?
५. कडधान्य / धान्ये

कार्यक्रम अधिकारी

प्राचार्य

राष्ट्रीय सेवा योजना

ग्राम विकासासाठी शासकीय योजना

- महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना
- तीर्थक्षेत्र विकास योजना
- संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान
- संपूर्ण स्वच्छता अभियान
- निर्मल ग्राम पुरस्कार
- स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना
- इंदिरा आवास योजना
- हरियाली
- राजीव गांधी ग्रामीण निवास योजना क्रमांक १
- आपलं पाणी
- राजीव गांधी ग्रामीण निवास योजना क्रमांक २
- आदिवासी क्षेत्र नळ पाणी पुरवठा
- आदिवासी क्षेत्र सा. वि.
- बिगर आदिवासी नळ पुरवठा
- वर्धित वेग (केंद्र पुरस्कृत)
- महाजल
- स्वजलधारा (केंद्र पुरस्कृत)
- मातृत्व अनुदान योजना
- सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना जननी सुरक्षा योजना, तोंडाच्या व पायाच्या रोगांवर नियंत्रण (एफ.एम.डी.सी.पी.) १००% केंद्र पुरस्कृत तालुका स्तरावर जनसंपर्काच्या योजनांतून प्रशिक्षण देणे (अॅस्कॅंड योजना)

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- दुभत्या जनावरांच्या गटाचा पुरवठा (आदिवासी उपयोजना) (राज्यशासन योजना)
- दुभत्या जनावरांच्या गटाचा पुरवठा (आदिवासी क्षेत्राबाहेरील आदिवासी उपयोजना)
- विशेष घटक योजना दुभत्या जनावरांच्या गटाचा पुरवठा (राज्यशासन योजना)
- प्रदर्शन व प्रचार (योजनांतर्गत योजना) (राज्यशासन योजना)
- प्रदर्शन व प्रचार-शेतकरी प्रशिक्षण (योजनांतर्गत योजना) (राज्यशासन योजना)
- पशुवैद्यकीय दवाखान्यांना/ प्रथमोपचार इमारत बांधकाम
- पशुवैद्यकीय संस्थांना जैवरक्षक औषधाचा पुरवठा करणे.
- शेतकऱ्यांच्या शेतावर वैरण उत्पन्नासाठी उत्तेजन.
- पशुवैद्यकीय दवाखाना/प्रथमोपचार केंद्राची स्थापना.
- दुधाळ जनावरांचे गट वाटप
- शेळ्यांचे गट वाटप
- मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना फी परीक्षा फी प्रदान करणे
- दलित वसती सुधारणा
- मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी स्वयंसेवी संस्थांमार्फत वसतिगृहे चालविणे.
- इ. ८ वी ते १० वी मधील अनुसूचित जातीच्या मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती योजना
- आंतरजातीय विवाहित दांपत्यांना प्रोत्साहनपर अनुदान
- इ.५ वी ते ७ वी मधील मागासवर्गीय मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती
- मुलींना कुंफु कराटे प्रशिक्षण योजना.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- शाळेत जाणाऱ्या मुलींना लेडीज सायकल पुरविणे.
- महिला प्रतिनिधी अभ्यास सहल
- महिलांसाठी समुपदेशन केंद्र चालविणे.
- कुपोषित मुलांसाठी अतिरिक्त आहार पुरवणे
- अंगणवाड्यांना साहित्य पुरविणे.
- बारावी पास मुलींना एम.एस.सी.आय.टी. प्रशिक्षण देणे .
- शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागातील इ. १ ली ते ४ थीमधील अ.जा./अ.ज. विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती.
- १०३ विकास गटातील इ. १ली ते ४थी मधील दुर्बल घटकांतील विद्यार्थिनींना उपस्थिती भत्ता देणे.
- शालेय पोषण आहार योजना, अन्न शिजवून देणे, इ. इ. १ ली ते ५ वी व इ. ६ वी ते ८ वीचे विद्यार्थी.
- केंद्र पुरस्कृत ऊस पीक पध्दतीवर आधारित विकासाची शाश्वत योजना.
- केंद्र पुरस्कृत गळितधान्य उत्पादन कार्यक्रम.
- सर्व शिक्षा अभियान.
- केंद्र पुरस्कृत गतिमान मका विकास कार्यक्रम.
- केंद्र पुरस्कृत कडधान्य उत्पादन कार्यक्रम.
- राज्य पुरस्कृत पीक संरक्षण योजना (१००% राज्य पुरस्कृत).
- आदिवासी क्षेत्रातील व क्षेत्राबाहेरील उपाययोजना.
- अनुसूचित जाती उपयोजना (विशेष घटक योजना).
- राष्ट्रीय बायोगॅस विकास कार्यक्रम.
- केंद्र पुरस्कृत एकात्मिक तृणधान्य विकास कार्यक्रम.
- केंद्र पुरस्कृत अभियांत्रिकीकरण योजना.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- मार्ग व पूल (किमान गरजा कार्यक्रम) अर्थसंकल्पीय कामे बिगर आदिवासी उपाय योजना.
- मार्ग व पूल बिगर आदिवासी बिगर अनुशेष कार्यक्रम.
- मार्ग व पूल रस्ते विशेष दुरुस्ती.
- १२ वित्त आयोग (राज्यस्तर).
- केंद्र पुरस्कृत प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना.
- स्थानिक विकास निधीतील कामे.
- वित्त आयोग निधीतील कामे.
- आदिवासी/बिगर आदिवासी क्षेत्रातील रस्ते विकास आराखड्यातील कामे.
- पाझर तलाव.
- कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे.
- वळण बंधारे.
- साठवण बंधारे.
- उपसासिंचन जल सिंचन योजना.
- जवाहर योजना.

केंद्र व राज्य शासनांच्या विविध योजना

- १) इंदिरा आवास योजना
 - २) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा
 - ३) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना
 - ४) संपूर्ण स्वच्छता अभियान
 - ५) इतर योजना
- गटांना तसेच वैयक्तिक स्वरोजगारांना व्यवसायासाठी अनुदान व कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते.
 - योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांच्याकडे संपर्क साधावा.

शेतकऱ्यांसाठी अपघात विमा योजना :

- अपघाती मृत्यू झाल्यास रू. १ लाख
- अपघातामुळे दोन अवयव निकामी झाल्यास रू. ५० हजार
- अपघातात एक डोळा व एक अवयव निकामी झाल्यास रू. ५० हजार
- अटी व आवश्यक कागदपत्रे :
 - महाराष्ट्र राज्यातील १५ ते ७० वयोगटातील महसूल नोंदणी असलेला खातेदार शेतकरी
 - शेतकऱ्याच्या नावाचा ७/१२, ८ अ उतारा
 - गाव नमुना नं. ६ ड मध्ये मंजूर झालेली वारसाची नोंद
 - वयाचा पडताळणीसाठी जन्मतारखेचा पुरावा

योजनेचे नाव : पशुविमा योजना

योजनेचे स्वरूप :

या योजनेअंतर्गत सर्व प्रवर्गातील शेतकरी व पशुपालक यांचे पशुधनास

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

विम्याचे संरक्षण देण्यासाठी भारत सरकारने सन २००६-०७ व २००७-०८ या वर्षाकरिता प्रायोगिक तत्त्वावर महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर, पुणे, कोल्हापूर, सातारा, सांगली व सोलापूर या जिल्ह्यांतील उच्च दूध उत्पादनास लागणाऱ्या सक्षम गायी-म्हशींचे संरक्षणासाठी पशुविमा योजना ५० टक्के अनुदानावर राबविण्यास मंजूरी दिली. याकरिता रु. ७७०.०० लक्ष निधी प्राप्त झाला. यामध्ये गायी-म्हशींना ५० टक्के विमा हप्त्या अनुदान, प्रसिद्धी व प्रचार व पशुवैद्यकांना मानधन अंतर्भूत असून सन २००६-०७ मध्ये रिलायन्स जनरल इन्शुरन्स कंपनी पुणे व सन २००७-०८ मध्ये ओरिएन्टल इन्शुरन्स कंपनी, नागपूर यांना पशुविम्याचे कार्य देण्यात आले होते. यापैकी सदर योजनेवर रु. ४३६.१३ लक्ष खर्च झालेला आहे. उर्वरित रक्कम रु. ३३४.०० लक्ष सन २००९-१० या वर्षापासून केंद्र शासनाच्या मंजूर पशुविमा योजनेतील सहा जिल्ह्यांत व नागपूर, भंडारा, गोंदिया, वर्धा, यवतमाळ, जालना या जिल्ह्यात खर्च पडणार आहे.

इंदिरा आवास योजना :

- ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील बेघर व्यक्तींना घरकुल बांधण्यास आर्थिक मदत देणे हे योजनेचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे.
- रु. ६८,५००/- प्रत्यक्ष अनुदान व रु. १,५००/- लाभार्थी हिस्सा (मजुरी स्वरूपात) अशी एकूण रु. ७०,०००/- घरकुलाची किंमत आहे.
- योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांच्याकडे संपर्क साधावा.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम:

- ग्रामीण कुटुंबातील सदस्यांना आर्थिक वर्षात १०० दिवसांचा रोजगार

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

(अकुशल काम) देण्याची हमी

- उत्पादक टिकाऊ मालमत्तांची निर्मिती, पर्यावरण संरक्षण, ग्रामीण महिला सबलीकरण, ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखणे इ. बाबींचाही उद्दिष्टांमध्ये समावेश आहे.
- कामाची अंमलबजावणी - जि.प. व शासकीय यंत्रणा
- नियोजन - जि.प. व शासकीय यंत्रणा, ग्रामपंचायत व ग्रामसभा
- रोजगाराच्या मागणीनंतर १५ दिवसांच्या आत रोजगार उपलब्ध न झाल्यास बेरोजगार भत्ता देण्याची तरतूद
- योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/तहसीलदार यांच्याकडे संपर्क साधावा.

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेकडील योजना:

- दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबांना दारिद्र्य रेषेच्यावर आणण्याचे उद्दिष्ट
- या अंतर्गत स्वयंसहायता बचत गट स्थापन केले जातात.
- स्वयंसहायता बचत गटात १० ते २० स्वरोजगारी असतात; परंतु अपंग लघुसिंचन प्रकल्प गटात कमीतकमी पाच स्वरोजगारी चालू शकतात.
- या योजनेअंतर्गत स्वरोजगारींना प्रशिक्षण दिले जाते.

एमआयजी जनरल इन्शुरन्स कंपनी, नागपूर व युनायटेड इन्शुरन्स कंपनी, नागपूर यांना पशुविम्याचे कार्य देण्यात आले आहे.

योजनेचे लाभार्थी :

योजनेचे लाभार्थी : सर्व प्रवर्गातील शेतकरी व पशुपालक

लाभाचे स्वरूप : अनुदान

पात्रतेचे निकष : सर्व प्रवर्गातील शेतकरी व पशुपालक पात्र

संपर्क अधिकारी : संबंधित जिल्ह्याचे पशुसंवर्धन उपआयुक्त हे कार्यान्वयन अधिकारी आहेत.

पीक विमा योजना :

- दुष्काल, पूर, वादळ, अतिवृष्टी, कीड, रोगराई अशा नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकास हानी पोहोचली तर या योजनेअंतर्गत विमा संरक्षण मिळू शकते
- योजनेचा लाभ घेण्यासाठी पिकाची नोंद असणारा ७/१२ आवश्यक
- राष्ट्रीयकृत/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत यासाठीचा अर्ज उपलब्ध होऊ शकतो.
- योजनेचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित गावचे तलाठी/तहसीलदार/कृषी विभाग यांच्याकडे संपर्क साधावा.

संत तुकाराम वन ग्राम योजना :

- राष्ट्रीय वननीती १९८८ नुसार वन संरक्षण आणि विकासामध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग अभिप्रेत आहे.
- त्या अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक लोकांच्या सहभागाने वन व्यवस्थापन करण्यासाठी संत तुकाराम वन ग्राम योजना सन २००६-०७ मध्ये सुरू केली.
- “वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे” या अभंगाच्या माध्यमातून वने व वन्यजीव यांचे महत्त्व पटवून देणारे महान संत तुकाराम महाराज यांच्या नावाने संत तुकाराम वन ग्राम योजना दरवर्षी राबविण्यात येते.

या योजनेत सहभागी होण्याचे नियम :

- ज्या संयुक्त व्यवस्थापन समित्या संत तुकाराम वन ग्राम योजनेत सक्रिय सहभागी होतील त्याच समित्या निवडीस व बक्षिसास पात्र ठरतील.
- ज्या गावामध्ये अद्याप संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचा स्थापना झालेली नाही; परंतु त्या गावाची स्पर्धेमध्ये सहभागी होण्याची इच्छा असल्यास योजनेची सुरुवात झाल्यापासून एका महिन्याच्या आत त्या गावामध्ये संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीची स्थापना करणे बंधनकारक राहिल.
- बक्षीसपात्र ठरण्यासाठी संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीने किमान ५० टक्के

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

गुण मिळविणे आवश्यक आहे.

- योजनेच्या अधिक तपशिलासाठी वन विभागाकडे संपर्क साधावा.
या योजनेत पुढीलप्रमाणे पुरस्कार आहेत.

अ.क्र.	स्तर	प्रथम	द्वितीय	तृतीय
१	राज्य	१० लक्षा	५ लक्षा	३ लक्षा
२	जिल्हा	२५ हजार	१५ हजार	७५००/-

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान

संदर्भ - महाराष्ट्र शासन, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग, शासन
निर्णय क्र. अभियान - १००८/प्र.क्र.१७७/पापु-१६, मंत्रालय,
मुंबई. दि. १५ सप्टेंबर २००८

- उद्देश ग्रामीण भागातील जनतेचे आरोग्यमान व राहणीमान उंचावणे व स्वच्छतेतून समृद्धीकडे ही संकल्पना मूर्त स्वरूपात आणणे.
- हे अभियान २ ऑक्टोबर ते ३१ डिसेंबर या कालावधीत लोकसहभागातून राबविले जाते.
- यापैकी प्रत्येक दिवशी कोणती कामे करावयाची, याचा तपशील शासनाने दिलेला आहे. उदा. १६ ते १८ ऑक्टोबर - शाळा व अंगणवाडी स्वच्छता जागृती मोहीम, ९ नोव्हेंबर - रोगनिदान व साथरोग प्रतिबंधक मोहीम, ३१ डिसेंबर - संकल्प दिवस

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियाना अंतर्गत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धा घेतली जाते. या स्पर्धेअंतर्गत पात्र ग्रामपंचायतींना खालील प्रमाणे बक्षिसे दिली जातात.

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान अंतर्गत केलेल्या कामगिरीच्या मूल्यमापनाचे निकष व त्या अनुषंगाने द्यावयाचे गुण.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

अ.क्र.	निकष/विषय	कमाल गुण
१	पाणी व्यवस्थापन	२०
२	सांडपाणी व्यवस्थापन	१०
३	शौचालय व्यवस्थापन	२५
४	घनकचरा व्यवस्थापन	१०
५	घर/गाव/परिसर स्वच्छता	५
६	वैयक्तिक स्वच्छता	५
७	कुटुंब कल्याण	१०
८	लोक सहभाग	१०
९	सामूहिक स्वयं पुढाकारातून नावीन्यपूर्ण उपक्रम	५
एकूण	१००	

ग्रामपंचायतीसाठी पुरस्काराचे स्वरूप

अ.क्र.	स्तर	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	शाळा	अंगणवाडी
१	जि.प. मतदारसंघ स्तर पु.	रु.५०००	रु.३०००	रु.२०००	-	-
२	पं.स. स्तर पुरस्कार	रु.२५०००	रु.१५०००	रु.१००००	रु.१००००	रु.५०००
३	जिल्हा स्तर पुरस्कार	रु. ५ लाख	रु.३लाख	रु.२लाख	रु.५००००	रु.२५०००
४	विभाग स्तर पुरस्कार	रु. १० लाख	रु.८लाख	रु.६लाख	रु. १ लाख	रु.५००००
५	राज्यस्तर पुरस्कार	रु. २५ लाख	रु.२०लाख	रु.१५लाख	रु. ३ लाख	रु.१लाख

महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियान

संदर्भ - महाराष्ट्र शासन, गृह विभाग, शासन निर्णय क्र. एमआयएस :

१००७/सीआर-२३८/पोल ८ मंत्रालय, मुंबई दि. १९ जुलै २००७

अभियानाचा उद्देश

- गावपातळीवर तंटे निर्माण होऊ नयेत म्हणून प्रयत्न करणे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- गावातील तंटे तडजोडीने गावातच सोडविणे.
- गावात जातीय, धार्मिक, सामाजिक सलोखा निर्माण करून सुरक्षिततेची भावना निर्माण करणे.
- पोलिसांच्या कामात पारदर्शकता आणून त्यांची प्रतिमा सुधारणे.
- लोकांच्या सहकार्याने अवैध धंद्यांना प्रतिबंध करणे.
- गावातील भ्रष्टाचार सहकार्याने अवैध धंद्यांना प्रतिकार करणे.
- गावातील सर्व लोकांना बरोबर घेऊन जाणाऱ्या व्यक्तीची निवड ग्रामसभेद्वारे तंटा मुक्ती समितीचे अध्यक्ष म्हणून केली जाते. त्यांना सहकार्य करण्यासाठी गावातील सर्व स्तरावरील ग्रामस्थांची व गावपातळीवरील कर्मचाऱ्यांची तंटामुक्त गाव समिती स्थापन करण्यात येते.
- दरवर्षी १५ ऑगस्ट ते ३० ऑगस्ट या कालावधीत मोहिमेमध्ये भाग घेऊ इच्छिणाऱ्या ग्रामपंचायतींनी ग्रामसभेमध्ये महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहिमेत भाग घेण्याचा निर्णय करावा व पुढील कार्यवाही करावी.
- तंटामुक्ती झालेल्या सर्व गावांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात शासनाच्या वतीने रोख रक्कम व सन्मानचिन्ह देऊन गौरविण्यात येते .

महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियानअंतर्गत पुरस्कार :

अ.क्र.	लोकसंख्या	पुरस्काराची रक्कम
१	१००० पर्यंत	१ लाख रुपये
२	१००१ ते २००० पर्यंत	२ लाख रुपये
३	२००१ ते ३००० पर्यंत	३ लाख रुपये
४	३००१ ते ४००० पर्यंत	४ लाख रुपये
५	४००१ ते ५००० पर्यंत	५ लाख रुपये
६	५००१ ते १०००० पर्यंत	७ लाख रुपये
७	१०००० अथवा त्याहून अधिक	१० लाख रुपये

संपूर्ण स्वच्छता अभियान

स्वच्छता घटक :

- १) स्वच्छ व शुध्द पाण्याची उपलब्धता
- २) मानवी विष्टेचे व्यवस्थापन
- ३) सांडपाणी व्यवस्थापन,
- ४) घनकचरा व्यवस्थापन,
- ५) स्वच्छ अन्न
- ६) वैयक्तिक स्वच्छता
- ७) परिसर -गावाची स्वच्छता
- ८) शालेय व अंगणवाडी स्वच्छता

संपूर्ण स्वच्छता अभियानांतर्गत १०० टक्के काम करणाऱ्या ग्रामपंचायतींना निर्मल ग्राम पुरस्कार दिला जातो.

गाव निर्मल ग्राम होण्यासाठी महत्त्वाचे निकष :

- ग्रामपंचायत हद्दीतील १००टक्के कुटुंबांना शौचालयाची उपलब्धता व त्याचा नियमित वापर.
- शाळा व अंगणवाडी विद्यार्थीसंस्थेच्या प्रमाणात स्वच्छतागृहांची उपलब्धता व त्याचा नियमित वापर.
- सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन.
- लोकांमध्ये स्वच्छतेबाबत जनजागृती .

सर्व शिक्षा अभियान

१. नवीन प्राथमिक शाळा

आदिवासी तसेच बिगर आदिवासी क्षेत्रासाठी शासकीय निकषानुसार नवीन प्राथमिक शाळा उघडणे, वसतीशाळांचे रुपांतर नवीन प्राथमिक शाळेत करण्यात येते .

२. गटसाधन केंद्र

तालुका स्तरावर गटसाधन केंद्राची निर्मिती करण्यात आलेली आहे गटसाधना केंद्रावर सादिल खर्च ,सभा , प्रवासखर्च,अध्ययन- अध्यापन साहित्य तयार करणे इ. साठी निधी उपलब्ध करून देण्यात येती. गट

संसाधन केंद्रावर गटसमन्वयक, विषयतज्ज्ञ तसेच यांच्या वेतनासाठी अनुदान दिले जाते.

३. समूहसाधन केंद्र

या ठिकाणी केंद्रातील शिक्षकांच्या बैठका , प्रशिक्षणे आयोजित केली जातात. त्यासाठी प्रत्येक समूह साधन केंद्रास निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

४. बांधकाम

सार्वजनिक शिक्षा अभियानमधील हा महत्वाचा उपक्रम असून ज्या प्राथमिक शाळेस इमारत ,वर्गखोल्या नाहीत त्यांना निकषानुसार वर्गखोल्या मंजूर करण्यात येतात . शाळा बांधकामाबरोबर मोठी शाळा दुरुस्तीसाठीही अनुदान मंजूर करण्यात येते.

५. शाळाबाह्य मुलांचे शिक्षण

या उपक्रमांतर्गत माहे जुलै २०१० अखेर १००टक्के पटनोंदणीचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे .

६. मोफत पाठ्यपुस्तक

शासनामार्फत इ. पहिली ते आठवी मधील सर्व मुला-मुलींना मोफत पाठ्यपुस्तक व स्वाध्याय पुस्तिकांचा पुरवठा करण्यात येतो.

७. नावीन्यपूर्ण उपक्रम

या उपक्रमात पुढील उपशीर्षकांचा समावेश होतो . याशिवाय अन्य बाबीही या उपक्रमांतर्गत घेता येऊ शकतात.

अ.बालशिक्षण व बालसंगोपन

जिल्ह्यात एकूण २९१ बालवाड्या असून या बालवाड्यांना या

योजनेअंतर्गत प्रथमोपचार पेठ्या, तक्ते, भित्तिपत्रके, खेळाचे साहित्य व बालवाडीताईंचे प्रशिक्षण यांसारखे उपक्रम राबविले आहेत.

ब. अनु जाती- जमातीच्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षण

या उपक्रमाअंतर्गत आदिवासी हस्तकला - आदिवासी बोलीभाषांबाबत व्यावसायिक प्रशिक्षण, गतिमंच रॅली व आरोग्य आणि स्वच्छता शिबिरांचे आयोजन करण्यात येणार आहे.

क. मुलींचे शिक्षण

जिल्ह्यात इ. ५ ते ७ मधील मुलींना स्वंक्षणासाठी कराटे प्रशिक्षण देण्यात आले आहे . मुलींची आरोग्य तपासणी उपक्रम हाती घेण्यात येणार आहेत .तसेच किशोरी मेळावा, मीना मंच, व्यक्तिमत्त्व शिक्षण शिबिरे यासारखे उपक्रम राबविले जातात.

ड. संगणक शिक्षण

इ. १ते ७ मधील सर्व विद्यार्थ्यांना संगणकाचे ज्ञान व्हावे यासाठी पूर्व प्राथमिक शाळांमध्ये संगणक प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

८. समावेशित शिक्षण (अपंग)

या उपक्रमांतर्गत शोधपत्रिकेद्वारे अपंग मुलांचा शोध घेउन FHC निहाय आरोग्य शिबिरे आयोजित केली जातात. विशेष गरजा असलेल्या मुलांची निश्चिती करून जिल्ह्यातील तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून शस्त्रक्रिया केल्या जातात. अपंग मुलांसाठी मोजमाप शिबिरे आयोजित करून संबंधित लाभार्थ्यांना साहित्य व साधने यांचा पुरवठा केला जातो.

९. शाळा देखभाल दुरुस्ती खर्च

या उपक्रमांतर्गत शाळाखोल्यांचे दरवाजे-खिडक्या दुरुस्ती, रंगकाम, इमारत व स्वच्छतागृह दुरुस्ती, संरक्षण भिंत, पिण्याच्या पाण्याची सोय इ. सुविधा उपलब्ध करून देता येतात.

१०. शाळा अनुदान

शासकीय जिल्हा परिषद ,नगरपालिका व अनुदानित शाळांसाठी खालीलप्रमाणे निधी वर्ग केला जातो. प्राथमिक विभाग शाळा रु.५००० उच्च प्राथमिक विभाग शाळा रु. ७०००- खर्चाच्या बाबी- शाळासाहित्य, नकाशे, पृथ्वीगोल, शैक्षणिक खेळणी, क्रीडासाहित्य पूरक वाचनाची पुस्तके, प्रथमोपचार पेटी, बागकाम, शिवणकाम साहित्य वितरित करण्यात आले आहे.

११. शिक्षक अनुदान

प्रतिशिक्षक रु.५००/- प्रमाणे अनुदान, या अनुदानातून अध्ययन साहित्याची निर्मिती केली जाते.

१२. अध्ययन -अध्यापन साहित्य :

जिल्ह्यात सुरु होणाऱ्या नवीन प्राथमिक शाळेसाठी प्रत्येकी रु. २००००/- तसेच उच्च प्राथमिक शाळेसाठी रु. ५००००- निधी उपलब्ध करून दिला जातो. या अनुदानातून संगणक, प्रिंटर, मोडेम, एलसीडी प्रोजेक्टर, फर्निचर, प्रयोगशाळा साहित्य, दूरचित्रवाणी, सीडी प्लेअर इ. साहित्य खरेदी करण्यात येते.

१८. लोकप्रतिनिधींना प्रशिक्षण

गावस्तरावर लोकप्रतिनिधींना शालेय कामकाज कसे चालते? शाळेत राबविण्यात येणारे विविध उपक्रम, शाळेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

करावयाचे प्रयत्न, ग्रामशिक्षण समिती रचना व कार्य यांची माहिती या प्रशिक्षणातून दिली जाते.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना :

उद्देश:

- गरजू मजुरांना रोजगाराची संधी .
- गावात उत्पादन, टिकाऊ व मूलभूत संसाधनांची निर्मिती
- पर्यावरण संरक्षण.
- ग्रामीण महिला सबलीकरण .
- ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखणे, सामाजिक समता इ.
- उपजीविका निर्मिती.

लाभार्थी

- ज्या ग्रामीण कुटुंबातील प्रौढ व्यक्ती अंगमेहनतीचे अकुशल काम करण्यास तयार वा इच्छुक असतील. अशा ग्रामीण कुटुंबातील एका आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवस रोजगाराची हमी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियमाने दिली आहे.

नोंदणी अर्ज-

- स्थानिक ग्रामपंचायतीकडे अर्ज करणे (लेखी किंवा तोंडी स्वरूपात)
- ग्रामसेवकाने अर्ज मिळाल्याची पोचपावती त्या दिवसाची तारीख टाकून देणे .

रोजगार पत्रक -

- नोंदणी केलेल्या प्रत्येक कुटुंबास ग्रामपंचायतीने रोजगार पत्रक (जॉब कार्ड) १५ दिवसात देणे.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- जॉब कार्डवर प्रत्येक नोंदणीत सदस्याचे नाव , छायाचित्र असते . हे छायाचित्र मोफत उपलब्ध करून दिले जाते.

कामांविषयक माहिती: या योजनेअंतर्गत घ्यावयाची कामे प्राधान्यक्रमाने खालीलप्रमाणे आहेत

- जलसंधारण व मृदूसंधारण कामे
- दुष्काळ प्रतिबंधक कामे (वनीकरण व वृक्षसागवड यासह)
- जलसिंचन कालव्यांची कामे (लघु व सूक्ष्म जलसिंचनाची कामेयासह)
- अनुसूचित जाती -अनुसूचित जमाती किंवा जमीन सुधारणाअंतर्गत लाभार्थीच्या जमीन (नवीन भूधारक) किंवा इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थीच्या जमिनीसाठी जलसिंचन निर्माण करण्याची कामे.
- पारंपरिक पाणीसाठ्यांचे नूतनीकरण करणे (तलावातील गाळ काढणे यासह)
- भूविकासाची कामे
- पूरनियंत्रण, पूरसंरक्षणाची कामे, पाणथळ क्षेत्रात चाऱ्यांची कामे
- ग्रामीण भागात बारमाही जोडरस्ते अंतर्गत व शेतारस्ते.
- केंद्रशासनाशी चर्चा करून राज्य शासनाने ठरविलेली कामे

देण्यात येणाऱ्या सुविधा

- पिण्याचे स्वच्छ पाणी
- लहान मुलांसाठी निवारा
- विश्रांतीसाठी काही वेळ
- प्रथमोपचार पेटी

मजुरी प्रकार

- अकुशल व अंगमेहनतीचे काम करणाऱ्या मजुरास त्याने प्रत्यक्ष केलेल्या कामासाठी मजुरी अदा केली जाते.

विशेष श्रमसंस्कार शिबिर : मार्गदर्शिका

- मजुरीचे वाटप १५ दिवसांच्या आत होते.
- मजुरीचे वाटप बँक किंवा पोस्ट ऑफिसद्वारे होते .
- स्त्री-पुरुषांच्या कामानुसार समान मजुरी देण्यात येते.
- कामाच्या ठिकाणी कामनिहाय मजुरीचे दर इत्यादीबाबत माहिती दर्शविणारा फलक असतो.
- मजुरांना काम ५ कि. मी. च्या परिसरात देण्यात येत नसेल तर त्यांना प्रवास खर्चासाठी १० टक्के जादा मजुरी देणे.

बेरोजगार भत्ता -

- कामाची मागणी केल्यानंतर १५ दिवसांचे आत किंवा अग्रिम अर्ज असल्यास कामाच्या मागणीची तारीख, यापैकी नंतरची जी तारीख असेल त्या तारखेपासून काम उपलब्ध करून दिल्यास बेरोजगार भत्ता अनुज्ञेय राहिल.
- बेरोजगार भत्ता हा किमान वेतनदराच्या प्रमाणात (१०० दिवसांचा अकुशल रोजगाराच्या मर्यादेस अधीन राहून) देण्यात यावा.
- पहिल्या ३० दिवसांसाठी २५ टक्के,
- उर्वरित दिवसांसाठी ५० टक्के ,
- वेळ आल्यास, बेरोजगार भत्ता संबंधितांना अविलंब वितरित होईल हे पाहण्याची जबाबदारी कार्यक्रम अधिकारी (तहसीलदार) यांची राहिल.
- असा भत्ता देण्याची जबाबदारी राज्य शासन यांची राहिल.

बेरोजगार भत्त्यासाठी अपात्रता -

- कामाची मागणी करणाऱ्या कामाबाबत कळवूनदेखील काम न स्वीकारल्यास किंवा १५ दिवसांच्या आत कामावर उपस्थित न झाल्यास किंवा विनापरवानगी कामावरून एका आठवड्यापर्यंत अनुपस्थित राहिल्यास त्यांना बेरोजगार भत्ता अनुज्ञेय राहणार नाही.

सामाजिक लेखापरीक्षण

सामाजिक लेखापरीक्षणाची उद्दिष्टे :

- योजनेत संपूर्ण पारदर्शकता येऊन लोकांना योजनेसंबंधी कामांची सर्व माहिती प्राप्त होईल.
- निर्णयप्रक्रियेत लाभार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग वाढेल.
- लाभार्थ्यांशी सल्लामसलत व संमती घेतली जाईल.
- उत्तरदायित्वाची जबाबदारी संबंधित अधिकारी व मंचातील सभासदांवर राहिल .
- लेखा परीक्षणामुळे तक्रार निवारण केले जाईल.
- सर्वसामान्य माणसाला प्रोत्साहन मिळेल.
- समाजातील अत्यंत गरीब व शेवटच्या स्तरावरील व्यक्तीस भाग घेता येईल व त्यास निर्भयपणे सभेत बोलता येईल.
- योजनेअंतर्गत काम करणारे मजूर - महिला व मागास समाजातील व्यक्तींना सदरच्या सभेत सक्रिय सहभाग घेता येईल.

किराणा मालाची यादी

साखर	तांदूळ (कोलम)	तांदूळ (बासमती)	मैदा
रवा	रि. तेल	तूप (डालडा)	गावरान तूप
तूरडाळ	मूगडाळ	उडीद डाळ	हरभरा डाळ
शेंगदाणे	साबुदाणे	गहू पीठ	बेसन पीठ
हरभरा पीठ	बाजरी पीठ	ज्वारी पीठ	मटकी
चवळी	काबूली चणा	गावरान हरभरा	अख्खा मसूर
नारळ	खोबरे	मीठ	गूळ
चिंच	वाटाणा	पिवळा कलर	लाल कलर
केसरी कलर	हिरवा कलर	पायनॉपल सेंट	गुलाब पाकळी
बदाम	काजू (पाकळी)	चारोळे	बेदाणे
केशर	दूध पावडर	खायचा सोडा	मेथ्या (कस्तुरी)
पापड	लोणचे	टुटी-फ्रुटी	विलायची मसाला
लवंग	दालचिनी	शहाजिरे	तमालपत्र
मिरी	जिरे	मोहरी	तीळ
खसखस	हिंग पावडर	छोले मसाला (प्रवीण)	चाट मसाला (प्रवीण)
पुलाव मसाला	गोडा मसाला (प्रवीण)	धने पावडर (प्रवीण)	मटण मसाला (प्रवीण)
भाजके पोहे	दगडी पोहे	सांबर मसाला (प्रवीण)	तांबडे तिखट (प्रवीण)
कचे पोहे	डाळे	काळे तिखट (प्रवीण)	टेस्टी पावडर
आमसूल	जायफळ	टोमॅटो सॉस	मगज बी
खडा मीठ	काजू कणी	चहा पावडर	निरमा पावडर
ओवा	काळे मीठ		

पालकांचा दाखला

मी रा. _____

आपणास लिहून देतो/देते की, माझा/माझी पाल्य/पाल्या श्री./कुमारी

_____ या कालावधीत होणाऱ्या शिबिरात सहभागी होत आहे. सदर शिबिरात सहभागी होण्यासाठी मी परवानगी देत आहे. सदर शिबिरात माझ्या जबाबदारीवर सहभागी होत आहे. त्याने/तिने घर सोडल्यापासून ते/ती परत घरी येईपर्यंतच्या काळात कोणत्याही प्रकारचा अपघात किंवा हानी, इजा झाल्यास महाविद्यालय, विद्यापीठ अथवा शासनाकडे दावा करणार नाही.

आपला/आपली विश्वासू,

नाव : _____

शिबिरार्थी प्रतिज्ञापत्र

मी _____

महाविद्यालय _____

दि.....तेगाव या शिबिरात माझ्या जबाबदारीवर सहभागी होत आहे.या शिबिरात शिस्त पाळीन. तसेच सर्व नियमांचे काटेकोरपणे पालन करीन. माझ्याकडून कोणत्याही प्रकारचे गैरवर्तन घडणार नाही याची मी खात्री देत आहे.

एन. एस. एस. गीत

हम सब मिलकर देश का अपने जग में नाम जगायेंगे ।
एन. एस. एस. का परचम लेकर आगे बढ़ते जायेंगे ॥ १ ॥
जंगल भी है देश की दौलत आओ पेड लगाये हम ।
जो अनपढ़ भाई बहनों है उनको आज पढाये हम ।
“श्रम एव जयते” के बल पर भारत का नया बनाये हम ।
हर भारतवासी के दिल में प्यार का दीप जलायेंगे ॥ १ ॥
मकसद अपना तन मन धन से देश की सेवा करना है ।
कमजोरों और मजलूँ की हम को रक्षा करना है ।
जो भी खिदमत हो सकती है फर्ज है अपना करना है ।
हम भी क्या कुछ कर सकते है दुनिया को दिखलायेंगे ॥ २ ॥
जात पात का भेद मिटाकर सब को गले लगाना है ।
ऊँच नीच की दीवारों को तोड़ के आगे जाना है ।
नेहरू और आजाद की बातें लोगों तक पहुँचाना है ।
गांधीजी के सब सपनों को पूरा कर दिखलायेंगे ॥ ३ ॥

- कवी दिलशाद

राष्ट्रीय सेवा योजना लक्ष्य गीत

उठे समाज के लिए उठें - उठें

जगें स्वराष्ट्र के लिए जगें - जगें

स्वयं सजे वसुन्धरा संवार दे ॥

हम उठे उठेगा जग हमारे संग साथियों

हम बठें तो सब बढ़ेंगे अपने आप साथियों

जमी पे आसमां को उतार दे ॥

स्वयं सजे वसुन्धरा संवार दे ॥

उदासियों को दूर कर खुशी को बांटते चलें

गांव और शहर की दूरियों को पाटते चलें

ज्ञान को प्रचार दें प्रसार दें

स्वयं सजे वसुन्धरा संवार दे ॥

खरा तो एकची धर्म

खरा तो एकची धर्म । जगाला प्रेम अपवि ॥ ६ ॥
जगी जे हीन अति पतित । जगी जे दीन पद्दलित
तथा जाऊन उठवावे । जगाला प्रेम अपवि ॥१॥
सदा जे आर्त अतिविकल । जयांना गाजती सकल
तथा जाऊन हसवावे । जगाला प्रेम अपवि ॥२॥
कुणा ना व्यर्थ शिणवावे । कुणा ना व्यर्थ हिणवावे
समस्ता बंधु मानावे । जगाला प्रेम अपवि ॥३॥
प्रभूची लेकरे सारी । तयाला सर्वही प्यारी
कुणा ना तुच्छ लेकरावे । जगाला प्रेम अपवि ॥४॥
असे हे सार धर्माचे । असे हे सार सत्याचे
परार्था प्राणही द्यावे । जगाला प्रेम अपवि ॥५॥

- साने गुरुजी

इतनी शक्ती हमें देना

इतनी शक्ती हमें देना दाता
मन का विश्वास कमजोर होना
हम चले नोक रस्ते से हमसे
भूल कर भी कोई भूल होना
दूर अज्ञान के हो अंधेरे
तू हमें ज्ञान की रोशनी दे
हर बुराई से बचके रहे हम
जीतना भी दे भरी जिंदगी दे
बैर होता किसी का किसी से
भावना मन में बदले की होना
हम चले नोक रस्ते से हम से
भूल कर भी कोई भूल होना
हमना सोचे हमें क्या मिला है
हम ये सोचे किया क्या है अर्पण
फूल खुशीयों के बाटे सभी को
सब का जीवन भी बन जाये मधुबन
अपनी करुणा का जल तू बहाँ के
करदे पावन हर एक मन का कोना
हम चले नोक रस्ते से हम से
भूल कर भी कोई भूल होना